

LIETUVOS TEISĖS UNIVERSITETO
TEISĖS FAKULTETO
KONSTITUCINĖS TEISĖS KATEDRA

Gabija Jurgita Kalužonytė
TEISĖS IR VALDYMO PROGRAMA

KONSTITUCINIS TEISINĖS VALSTYBĖS PRINCIPAS

Magistro baigiamasis darbas

Darbo vadovas –
Doc.dr. Vytautas Sinkevičius

Recenzentas –
Doc.dr. Liudvika Meškauskaitė

Vilnius, 2004

TURINYS

ĮVADAS.....	2
I. LIETUVOS RESPUBLIKOS KONSTITUCIJA KAIP VIENTISAS AKTAS.....	4
II. KONSTITUCINIO TEISINĖS VALSTYBĖS PRINCIPO TURINYS.....	16
2.1. ŽMOGAUS TEISIŲ IR LAISVIŲ UŽTIKRINIMAS BEI APSAUGA.....	17
2.2. TEISĖS VIEŠPATAVIMAS.....	20
2.3. VALDŽIŲ PADALIJIMAS.....	22
2.4. PILIETINĖ VISUOMENĖ.....	26
2.5. VALSTYBĖS IR VISUOMENĖS TARPUSAVIO ATSAKOMYBĖ.....	28
2.6. TAUTOS SUVERENITETAS.....	29
2.7. TEISĖJŲ IR TEISMŲ NEPRIKLAUSOMUMAS.....	30
2.8. TEISINĖS VALSTYBĖS POŽYMIAI PAGAL INSTRUMENTALISTINĘ IR SUBSTANTYVINĘ TEISINĖS VALSTYBĖS SAMPRATĄ.....	32
III. TEISINĖS VALSTYBĖS PRINCIPO RAIDA LIETUVOJE.....	41
IŠVADOS	50
SANTRAUKA.....	52
SUMMARY.....	55
LITERATŪROS SĄRAŠAS.....	52

ĮVADAS

Konstitucinis teisinės valstybės principas mūsų šalies Konstitucijoje įtvirtintas kaip idealios valstybės santvarkos siekis. Deja, realiame gyvenime nepakanka tokį idealą įtvirtinti, svarbu suvokti jo esmę, sudėtinius elementus, palengvinančius minėto siekio įgyvendinimą. Siekiama atitinkamai organizuoti valstybių vidaus gyvenimą, sukurti teisės viešpatavimui teisinės, organizacinės, ekonominės, idėjinės, socialinės prielaidas praktiškai funkcionuoti.

Konstitucinio teisinės valstybės principo vartojamoji vertė didėja, jei jis dažniau įgyvendinamas teisės subjektų socialinėje praktikoje, t.y. geba transformuotis iš konstitucinės teisės doktrinos į tam tikras teisės taikymo sritis.

Temos pasirinkimą nulėmė šiandieninis jos aktualumas Lietuvoje, kadangi Konstitucinis Teismas savo veikloje vis dažniau remiasi konstituciniu teisinės valstybės principu sprendamas Lietuvos teisės aktų atitikimą Lietuvos Respublikos Konstitucijai. Teisinės valstybės idėja Lietuvoje iki šiol daugiausiai nagrinėta teoriniu, filosofiniu požiūriu A. Vaišvilos, M. Romerio, P. Leono ir kitų autorių darbuose. Mes bandysime susieti šią idėją su realiu jos įtvirtinimu Konstitucijoje bei taikymu Lietuvos Konstitucinio Teismo veikloje, t.y. perkelti teisinės valstybės idėją į konstitucinę teisinę erdvę.

Šio darbo tikslas – išanalizuoti konstitucinį teisinės valstybės principą Lietuvos teisės sistemoje, suvokti jo turinį, atskleisti šio principo praktinio panaudojimo galimybes bei patirtį. Šiam tikslui pasiekti keliami uždaviniai:

1. Analizuoti pagrindinį šalies įstatymą, jo struktūrą: normas bei principus, atskleidžiant konstitucinių principų sampratą, jų sistemą.

2. Išnagrinėti teisinės valstybės principo turinio elementus, nustatyti šio principo apimtį, jo vietą konstitucinių principų sistemoje. Šiam uždaviniui išspręsti analizuosime Lietuvos Konstitucinio Teismo aktus, šio Teismo praktiką, rodančią konstitucinio teisinės valstybės principo praktinį įgyvendinimą.

3. Atskleisti teisinės valstybės idėjos kilmę ir raidą, teisinės valstybės principo sampratos kaitos bei plėtros tendencijas.

Darbo tikslui pasiekti taikomi šie tyrimo metodai:

- 1) Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo oficialių dokumentų analizė, atskleidžianti teisinės valstybės principą;
- 2) istorinis lyginamasis metodas, rodantis teisinės valstybės sampratos raidą Lietuvoje;
- 3) skirtingų autorių pažiūrų į konstitucinį teisinės valstybės principą lyginamoji analizė.

Darbe naudojami teoriniai teisinės literatūros šaltiniai lietuvių, rusų, anglų kalbomis, Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo jurisprudencija, konstitucinės teisės vadovėliai, periodiniai leidiniai („Justitia“, „Jurisprudencija“), A.Vaišvilos studija „Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje“, konferencijų medžiaga.

Baigiamąjį darbą sudaro trys pagrindiniai skyriai.

Pirmajame skyriuje analizuojama Lietuvos Respublikos Konstitucija kaip vientisas aktas, kuri sudaro vienas nuo kito neatsiejami konstitucinės normos bei principai, parodomas jų tarpusavio ryšys. Čia pateikiama konstitucinių principų samprata, jų sąrašas, ypatumai, šių principų įtvirtinimas Konstitucijos nuostatose.

Antrajame skyriuje atliekama konstitucinio teisinės valstybės principo sampratos analizė skaidant šį principą į atskirus elementus, kurių detalus išnagrinėjimas būtinas norint teisingai suprasti minėtą principą. Skyriuje analizuojama Lietuvos Konstitucinio Teismo jurisprudencija, kiek ji atskleidžia konstitucinį teisinės valstybės principą ar atskirus jo elementus.

Trečiajame skyriuje, norint suvokti, kada ir iš kur išsivystė šis principas, nagrinėjama teisinės valstybės idėjos raida, teisinės valstybės elementų formavimasis bei kaita, teisinio valstybingumo apraiškos bei vystymasis Lietuvoje iki pat XX amžiaus pabaigos.

I. LIETUVOS RESPUBLIKOS KONSTITUCIJA KAIP VIENTISAS AKTAS

Kiekviena demokratinė valstybė siekia, kad joje gyvenančių žmonių ir veikiančios valdžios santykiai būtų grindžiami teise ir teisingumu, o prigimtinės žmogaus teisės būtų realiai ginamos. Šie siekiai neatsiejami nuo šiuolaikinės teisinės valstybės, kurią savo pagrindiniuose įstatymuose yra įtvirtinę dauguma pasaulio valstybių, sampratos.

Lietuvoje teisinės valstybės kūrimas taip pat yra konkreti konstitucinė nuostata, grindžianti svarbiausią visos politinės ir teisinės sistemos formavimo kryptį.

Nors Lietuva – viena iš pokomunistinio pasaulio šalių, siekianti įtvirtinti teisės viešpatavimu pagrįstą bendrų reikalų tvarkymo praktiką, negalima pamiršti, kad visuomenės sąmonėje dar išliko „antikonstitucinė“ tradicija, paveldėta iš sovietinės epochos, kai ir teisininkai praktikai, ir visuomenė savo kasdienėje veikloje vadovavosi ne Konstitucija ir įstatymais, bet dažniausiai poįstatyminiais teisės aktais, kai aukštesnio lygio teisės aktų turinys buvo suvokiamas atsižvelgus į jų detalizuojančių teisės aktų turinį. Kitaip tariant, instrukcijos ar aplinkraščiai faktiškai atliko svarbiausią teisinį reguliavimą nustatančio teisės akto vaidmenį. O Konstitucija, konstituciniai principai buvo laikomi tik deklaracija, kuria remdamasis jokio intereso ar subjektinės teisės negali apginti. Net ir teisės studijas baigusiems profesionalams teisininkams konstituciniai principai buvo lyg ir be turinio, tarytum nepasiekiamas idealas¹.

Todėl šiuolaikinio šalies teisės raidos etapo uždavinys – įveikti tokią tradiciją. Ir konstitucinės teisės mokslas, ir teisėkūra turi formuoti naują teisės, pagrįstos Konstitucijos viršenybe, sampratą.

XX amžiaus pabaigoje įvairios nacionalinės teisės šakos, taip pat teisės normų taikymo praktika ir net teisės mokslas patiria vis didesnę Konstitucijos, jos vertybių poveikį. Konstitucija vis labiau persmelkia visą teisinį gyvenimą. Konstitucinis pagrindinių asmenų teisių ir laisvių įtvirtinimas, tiesioginis Konstitucijos taikymas, konstitucinės kontrolės institucijų atsiradimas ir aktyvi jų veikla, galimybė ginti savo teises remiantis Konstitucija daro pagrindinį šalies įstatymą realiu teisinio gyvenimo centru².

Konstitucija yra žmogaus laisvių gynimo garantas. Be demokratijos negali būti žmonių valios išraiškos, be Konstitucijos nėra demokratijos, nes tik ji gali garantuoti tautos ir kiekvieno žmogaus laisvių gynimą.

¹ V. Sinkevičius. Konstitucinio Teismo nutarimų įtaka įstatymų leidybai//Konstitucinė justicija: dabartis ir ateitis. Vilnius, 1998, p. 210.

² E. Jarašiūnas. Žvelgiant į Lietuvos Respublikos 1992m. Konstituciją platesniame konstitucionalizmo raidos kontekste//Jurisprudencija, 2002, T. 30 (22), p. 55.

Esminiai teisinės valstybės principai yra įtvirtinami Konstitucijoje, todėl vis dažniau teisinė valstybė yra vadinama Konstitucine, pabrėžiama Konstitucijos reikšmė teisės sistemoje.

Taigi, norėdami pasiekti vieną iš baigiamojo darbo tikslų – atskleisti, konstitucinio teisinės valstybės principo turinį, turime analizuoti pačią Konstituciją, kurioje šis principas įtvirtintas.

Kaip žinome, Konstitucija – tai aukščiausią teisinę galią turintis norminis (pozityviosios teisės) aktas.

Pagrindine pozityviosios teisės ląstele laikoma teisės norma. Paprastai teisės norma apibrėžiama kaip visiems privaloma formaliai apibrėžta bendro elgesio taisyklė, valstybės prievartos priemonėmis saugoma nuo pažeidimų.

Teisės normos, kaip oficialiai reikalaujamo elgesio taisyklės, kategorija neišvengiamai suponuoja tam tikrą normos struktūrą, jos dalijimą į elementus, kurių nesant galima ginčyti ir pačios normos buvimą.

Teisės normas galima traktuoti kaip logiškai konstruojamas pagal formulę „jeigu – tai – priešingu atveju“ (hipotezė + dispozicija + sankcija). Tiesa, sakoma, kad teisės normų struktūra gali būti ir paprastesnė, apimti tik hipotezę ir dispoziciją arba tik dispoziciją ir sankciją.

Tačiau yra tokių privalomų elgesio taisyklių, kurios nepaklūsta minėtai trinarei ar dvinarei sistemai, nes apskritai neturi aiškios formos, vidinės sandaros, elementų. Jose apskritai sunku išskirti bent vieną normos elementą.

Kadangi Konstitucija nustato įvairių teisės šakų reguliuojamų santykių pagrindus, ji dažniausiai nebūna labai detali. Daugelis Konstitucijos nuostatų yra gana bendros, jose formuluojamos elgesio taisyklės, nepaisant jų imperatyvumo, palieka plačią diskreciją įstatymų leidėjui jas konkretinti žemesnio lygmens teisinį reguliavimą orientuojant tik į tai, kad nebūtų peržengiamos tam tikros Konstitucijoje nubrėžtos ribos³.

Kartais tam tikras elgesio modelis teisės aktuose gali būti įtvirtinamas pačiais bendriausiais bruožais. „Įstatymui, teismui ir kitoms valstybės institucijoms ar pareigūnams visi asmenys lygūs“ (Konstitucijos 29 str. 1 d.). Tačiau ar šitoks elgesio modelis laikytinas norma? Konstitucijoje gausu tokių teiginių: jų privalomumas (imperatyvumas), kaip ir jų fundamentalumas nekelia abejonių, bet juos sunkiai galima pavadinti normomis mums įprasta prasme. „Lietuvos valstybę kuria Tauta. Suverenitetas priklauso Tautai“ (2 str.). „Konstitucija yra vientisas ir tiesiogiai taikomas aktas“ (6 str. 1 d.). „Žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės“ (18 str.). „Teisėjas ir teismai, vykdydami teisingumą yra nepriklausomi“ (109 str. 2 d.).

³ E. Kūris. Konstitucijos dvasia//Jurisprudencija, 2002, T. 30 (22). p. 21.

Tai Konstitucijos citatos. Gana abstrakčių, nors turinčių normatyvumo krūvį, bet ne kaip normos sukonstruotų formuluočių nemaža ir įstatymuose, netgi poįstatyminiuose aktuose.

Tokias taisykles galime pavadinti principais.

Žodis principas kilęs iš lotyniško žodžio „principium“ ir reiškia pradžią, pagrindą. Sekant Tarptautinių žodžių žodynu, principą galima apibūdinti kaip „įsitikinimą, lemiantį žmogaus santykių su tikrove, jo elgesio ir veiklos normas“, kaip „pagrindinę kurios nors teorijos, koncepcijos idėją, pradinį teiginį“, kaip „svarbiausiąją kurios nors organizacijos struktūros arba veiklos taisyklę“, kaip „pagrindinę kurio nors įrengimo, mechanizmo sandaros arba veikimo savybę“⁴.

Jeigu principai apskritai suvokiami kaip tam tikro reiškinio pamatinės nuostatos, fundamentalūs pradai, tai teisės principai yra teisės sistemos pamatinės nuostatos, kuriomis grindžiamas teisinis reguliavimas ir teisinė praktika bei teisės realizavimas.

Pasak H. L. A. Harto: „yra mažų mažiausiai du bruožai, skiriantys principus nuo normų. Pirmasis bruožas susijęs su laipsniu: principai, palyginti su normomis, yra platūs, bendri ir nekonkretizuoti ta prasme, kad dažnai tai, kas būtų laikoma daugeliu skirtingų normų, gali būti apibūdinama kaip vieno principo išraiškos. Antrasis bruožas yra toks: principai daugiau arba mažiau aiškiai nurodo tam tikrą siekį, tikslą, teisės turėjimą arba vertybę“⁵.

Nepakanka pasakyti, kad teisės principai yra teisės sistemos pamatinės nuostatos, kuriomis grindžiamas teisinis reguliavimas; reikia dar atsakyti į klausimą, ar „grindžiamos“ reiškia „yra grindžiamos“, ar „turi būti grindžiamos“. Ką reiškia principas, kad visi asmenys lygūs įstatymui ir teismui? Ar tai, kad įvairiose teisės normose ir yra įtvirtinta, jog jie yra lygūs, ar tai, kad normose turi būti įtvirtinta, jog visi asmenys yra lygūs?

Yra autorių, kuriems principas – tai, kas „yra“: principas turi būti ne tik paskelbtas, tarkime, Konstitucijoje, bet ir įtvirtintas įvairiose teisės normose ir nepažeidžiamas kitose normose. Bet gal net daugiau tokių autorių, kuriems principas – tai, kas „turi būti“: pakanka, kad principas, kaip bendra nuostata, būtų oficialiai paskelbtas – jei atskiros teisės normos ir neatitinka principo, pats principas dėl to niekur nepranyksta. Ir viena, ir kita pozicija leidžia verifikuoti teisės normų ir teisinės praktikos legitimumą: pirmuoju atveju – reikalauti, kad teisės normos ir/arba jų realizavimas atitiktų tas pamatines nuostatas, kurios diktuoja, koks turi būti teisės sistemos turinys, o antruoju – kad teisės normos ir jų realizavimas atitiktų tai, kas deklaruojama (pvz., kad visi asmenys būtų traktuojami kaip lygūs). Tikriausiai yra daugiau pagrindo teisės principus laikyti tuo, kas „turi būti“ įtvirtinta teisės normose, negu tuo, kas jose „iš tikrųjų yra įtvirtinta“. Priešingu atveju kiekvienąsyk nustačius, jog yra normų, kurios

⁴ V. Kvietkauskas. Tarptautinių žodžių žodynas. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1985. p. 399.

⁵ H. L. A. Hart. Teisės samprata. Vilnius, 1997. p. 401.

neatitinka tam tikrų principų, kiltų klausimas, ar tie principai apskritai „yra“, nes jie tarsi „negalioja“⁶.

Nuomonės išsiskiria ir atsakant į klausimą, ar teisės principai yra pačiose normose, ar šalia jų? Pagal vieną požiūrį teisės principai yra už teisės, traktuojamos kaip normų sistema, ribų; jie gali būti arba nebūti tiesiogiai suformuluoti. Pagal kitą – teisės principai yra sudėtinė teisės dalis, lemiamą reikšmę įgaunantys tuomet, kai nėra aiškių teisės normų, kurias, prireikus, būtų galima taikyti; taigi teisė susideda ne tik iš normų, bet ir iš principų. Yra ir nuomonė, kad vieni teisės principai yra tiesiogiai ir vienareikšmiškai deklaruojami teisės aktų straipsniuose (kaip normos), o kiti gali būti išlukšteni iš konkrečių teisės normų turinio jas apibendrinus⁷.

Pastarasis požiūris Lietuvoje vyrauja, dėl to į jį reikia pažvelgti įdėmiau. Čia lieka atviras klausimas, ar iki tol, kol principas išvedamas iš kelių apibendrintų normų, yra pagrindo tvirtinti, kad principas yra, kiek reikia normų, kad jas apibendrinus būtų galima konstatuoti, kad yra principas. O, jei vienoje normose įtvirtintas vienas principas, o kitose – kitas, visiškai priešingas? Kuris iš jų bus labiau privalomas?

Išvada: principai negali būti išvedami iš atskirų normų, jie turi būti arba tiesiogiai suformuluoti, deklaruoti, arba juos turi būti įmanoma logiškai išvesti iš kitų – tiesiogiai suformuluotų principų.

2001m. liepos 12d. nutarime Konstitucinis Teismas konstatavo, kad Konstitucijos principai ir normos sudaro darnią sistemą, todėl negalima vienu Konstitucijos principų ar normų aiškinti paneigiant kitų principų ar normų esmę. Paneigus vieną ar kitą Konstitucijoje įtvirtintą principą būtų pažeista konstitucinių principų ir vertybių pusiausvyra, iškreipta konstitucinio reguliavimo esmė.

Apibūdinant teisės principų funkcijas teisės sistemos atžvilgiu paprastai nurodomas jų pozityvus, organizuojantis poveikis teisės sistemai: teisės principai determinuoja teisės normas ir jų taikymą, jie užtikrina, kad teisės normos sudarys vieningą visumą ir kad vienoje srityse tam tikrų normų veikimas bus apribotas, užtat jis galės būti išplėstas į kitas sritis. Teisės principai užtikrina teisės sistemos darną, jos elementų neprieštarumą, taigi – ir koordinuoja teisinės nuostatas.

Teisės principai, be organizuojančios, atlieka ir kitą svarbią funkciją. Jie yra svarbus kriterijus, kuriuo remiantis galima verifikuoti teisiškai reikšmingų sprendimų teisėtumą, patikrinti, ar įstatymų leidėjas bei valstybės pareigūnai savo veikla nepažeidžia tam tikrų teisinių standartų. Šiuo požiūriu teisės principai yra imperatyvūs: jie brėžia elgesio ribas, kurių nevalia peržengti. Šių ribų peržengimas, nukrypimas nuo teisės principų visuomet yra teisinio

⁶ E. Kūris. Konstituciniai principai ir Konstitucijos tekstas//Jurisprudencija, 2001, T. 23 (15). p. 59.

⁷ Ten pat, p. 59.

reguliavimo nenuoseklumo, prieštaravimo požymis ir yra pagrindas kritikuoti atitinkamus teisės aktus arba pareigūnų veiklą, kartais – net visą teisinę sistemą⁸.

Taigi, ir teisės normos, ir principai – tai nuostatos, įtvirtinančios bei oficialiai sankcionuojančios reikalaujamo elgesio modelius. Šios nuostatos skiriasi vienos nuo kitų pagal tai, kiek konkrečiai yra modeliuojamas socialinių santykių subjektų elgesys, taip pat pagal tai, kiek jomis įprasminama atitinkamų socialinių santykių teisinio reglamentavimo visuma (sistema) bei nubrėžiamas šio reglamentavimo kryptingumas.

Kiekvienoje teisės šakoje gali būti savų, tik jai būdingų principų; šiuo požiūriu pagrįstai teigiama, jog esama ir tarpšakinių principų, bendrų kelioms teisės šakoms, ir atskirų teisės institutų principų. Tačiau yra ir principų, bendrų visai teisės sistemai – jie bendri visai sistemai todėl, kad jų privalomumas deklaruojamas ir užtikrinamas aukščiausiu lygiu.

Lietuvos teisės sistemos pagrindas yra Konstitucija. Pats Konstitucijos buvimas liudija, jog tarp visų valstybės viduje galiojančių teisės normų yra griežta hierarchija.

“Pagal modernųjį pozityvų požiūrį, kuris pradėjo vyrėti bendrojoje teisėje XVIII amžiaus pabaigoje ir XIX amžiuje, išskiriamos dvi svarbios idėjos. Viena – vadinamoji “pozityvioji” teisės koncepcija, tai yra įstatymų leidėjai priima tam tikrus įstatymus kaip žmonių valios išraišką. Antra – pagrindinis įmanomas tų įstatymų šaltinis yra tauta, nes tauta yra pagrindinis įmanomas žmonių valios šaltinis”⁹. Tokiu būdu Konstitucijos, kaip viršiausio tautos pozityvaus teisinio kūrinio, teorija įtvirtino kartu ir visuotinai priimto konstitucinio dokumento svarbos idėją.

Lietuvos Respublikos Konstitucijos 7 str. 1 d. normoje įtvirtintas Konstitucijos viršenybės teisės sistemoje principas. Įstatymo viršenybę, lygindami su Respublikos Prezidento ir Vyriausybės aktais, regime Lietuvos Respublikos Konstitucijos 102 str. 1 d., nustatančioje, kad Konstitucinis Teismas sprendžia, ar Respublikos Prezidento ir Vyriausybės aktai neprieštarauja Konstitucijai arba įstatymams.

Konstitucijos normos – privalomos įstatymo leidėjui. Tai įpareigojimas įstatymu sureguliuoti tam tikrus visuomeninius santykius, laikantis nustatytų reikalavimų. Konstitucijoje įtvirtintus teisinio reguliavimo pagrindus turi atitikti ir poįstatyminiai aktai.

Konstitucija – visą teisės sistemą integruojantis aktas. Tai vienintelis teisės aktas, kuriam būdingas toks vaidmuo. Visas kitas teisinis reguliavimas yra “vietinio” pobūdžio, reikšmingas tik tam tikrai santykių sričiai. Konstitucija nukreipia visą teisinį gyvenimą tam tikra kryptimi, visas teisės normas, institutus, šakas sujungia į darnią visumą¹⁰.

⁸ E. Kūris. Konstituciniai principai ir Konstitucijos tekstas//Jurisprudencija, 2001, T. 23 (15). p. 54.

⁹ A. Pumputis. Konstitucija kaip simbolis ir kaip priemonė//Jurisprudencija, 2002, T. 30 (22). p. 11.

¹⁰ E. Jarašiūnas. Aukščiausioji ir ordinarinė teisė: požiūrio į Konstituciją pokyčiai//Jurisprudencija, 2002, T. 33 (25). p. 35.

Taigi, Konstitucijoje įtvirtinti principai, kurių privalu laikytis ir kuriant teisę, ir ją realizuojant. Įstatymų leidėjas, kiti teisėkūros subjektai paprastai turi diskreciją konkretinti ir detalizuoti Konstitucijos nuostatas, taip pat teisiškai reguliuoti santykius, kurių Konstitucija tiesiogiai nereglamentuoja. Svarbu, kad tai darydami teisėkūros subjektai neperžengtų Konstitucijos nubrėžtų jų diskrecijos ribų.

Tad yra pagrindo į Konstituciją žvelgti kaip į pamatinių, visą teisės sistemą grindžiančių principų rinkinį. Šie principai yra sukonkretinami įvairių teisės šakų normose, tačiau jų konstitucinis įtvirtinimas reiškia, kad jokia teisės norma, kad ir kokiame teisės akte ji būtų suformuluota, negali jiems prieštarauti.

Kaip minėjome, kiekvienos teisės šakoje egzistuoja privalomos elgesio taisyklės, kurios skirstomos į teisės normas bei principus. Kadangi ką tik išskyrėme keletą Konstitucijos normų, tai pabandykime atskleisti ir tame pačiame dokumente įtvirtintus principus – konstitucinius principus.

Dažniausiai konstituciniai principai yra apibūdinami kaip Konstitucijoje įtvirtinti bendrieji teisės principai, kaip pagrindinės nuostatos, kuriomis grindžiamas visas teisinis reguliavimas.

Konstituciniai principai – Konstitucijoje įtvirtintos pamatinės nuostatos, kurioms, palyginti su normomis, būdingas labai apibendrinamasis pobūdis. Taigi Konstituciją sudaro ir normos, ir principai.

Skiriant normas ir principus, lemiamą reikšmę teikiama principui kaip nukreipiančiam, vadovaujančiam pradui, tačiau struktūros požiūriu tas konstitucinės teisės nuostatas, kuriose sunku išskirti teisės normos elementus, galėtume traktuoti kaip principus, o nuostatas, kuriose daugiau ar mažiau yra normos elementų požymių, galėtume traktuoti kaip konstitucinės teisės normas.

Principai konkrečiai neformuluoja teisinių santykių subjekto teisių ir pareigų, o apibendrina svarbiausius, socialiniu požiūriu reikšmingiausius reiškinius ir procesus, nustato jų apimtį bei ribas – taip daroma įtaka visai teisinei sistemai, kadangi visų teisinių santykių subjektai privalo jais vadovautis, jų nepažeisti.

Kai kurios Konstitucijos nuostatos formuluojamos taip, kad gali būti priskiriamos ne principams, o normoms: jos yra konkrečios, griežtai apibrėžtos, jos ne tiek įtvirtina siekius, kiek sunormina, aiškiai reglamentuoja visuomeninius santykius. Kitos nuostatos ne paaiškina, logiškai pagrindžia ar pateisina jas išreiškiančias normas, o pačios sukonkretina tam tikras bendresnes nuostatas, kurios neabejotinai yra principai¹¹. Pvz., „Informacija apie privatų asmens gyvenimą gali būti renkama tik motyvuotu teismo sprendimu ir tik pagal įstatymą“ (22 str. 3

¹¹ E. Kūris. Konstituciniai principai ir Konstitucijos tekstas//Jurisprudencija, 2001, T. 23 (15). p. 60.

d.), „Teisėjais Lietuvoje gali būti tik Lietuvos Respublikos piliečiai“ (112 str. 1 d.), „Nepaprastosios padėties ar karo metu Konstitucija negali būti taisoma“ (147 str. 2 d.).

Visos šios normos koku nors būdu išreiškia ir sukonkretina konstitucinius principus. Pavyzdžiui, norma, kad „Seimą sudaro Tautos atstovai – 141 Seimo narys“, išreiškia ir sukonkretina konstitucinį principą, kad „piliečiai turi teisę dalyvauti valdant savo šalį tiek tiesiogiai, tiek per demokratiškai išrinktus atstovus“ (33 str. 1 d.); šį principą išreiškia ir sukonkretina ir norma, kad „piliečiai, kuriems rinkimų dieną yra sukakę 18 metų, turi rinkimų teisę“. Be to, dažnai ne tik vieną konstitucinį principą skirtingais aspektais išreiškia ir sukonkretina kelios konstitucinės normos, bet viena ir ta pati konstitucinė norma sukonkretina ne vieną, o kelis tarpusavyje susijusius principus.

Tad Konstitucija apima ir principus, ir normas; konstituciniai principai ir konstitucinės normos tarp savęs glaudžiai susiję. Iš tiesų, dažnai sunku nubrėžti takoskyrą, aiškią ribą, kurios nuostatos laikytinos principais, o kurios normomis. Konstitucijoje yra tokių nuostatų, kurios neabejotinai traktuotinos kaip principai (38 str. 1 d. nuostata, kad šeima yra visuomenės ir valstybės pagrindas), yra tokių, kurios aiškiai laikytinos normomis (pvz., 66 str. 2 d. nuostata, kad pirmąjį po rinkimų Seimo posėdį pradeda vyriausias pagal amžių Seimo narys), bet kažkur tarp jų yra ir tokių, kurios gali būti traktuojamos ir kaip principai, ir kaip normos – jos formuluojamos bendrais bruožais, apibendrina keletą Konstitucijos nuostatų, bet tuo pat metu jas išreiškia ir sukonkretina tam tikros konstitucinės nuostatos. Viena tokia nuostata, sutelkianti visų kitų Konstitucijos nuostatų turinį, yra 1 straipsnyje: „Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika“. Neatsitiktinai Lietuvos Respublikos Konstitucinio įstatymo „Dėl Lietuvos valstybės“ 1 straipsnyje nustatyta: „Teiginys „Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika“ yra Lietuvos Respublikos konstitucinė norma ir pamatinis valstybės principas“. Taigi – ir norma, ir principas¹².

Svarbu, kad konstituciniais principais turi būti grindžiama visa teisės sistema, taip pat ir bendro pobūdžio elgesio taisyklės, t.y. teisės normos.

Konstituciniai principai legalizuoja ir legitimuoja teisinius sprendimus, teisės aktų nustatytą reguliavimą, t.y. leidžia juos vertinti kaip teisėtus ir teisingus. Ir priešingai: prieštaravimas konstituciniams principams teisinį reguliavimą delegitimuoja, dažnai ir anuliuoja – jis nėra laikomas teisėtu ir teisingu ir gali būti nustatyta tvarka net pripažįstamas neturinčiu teisinės galios. Tai konstitucinės kontrolės mechanizmas, kuriuo užtikrinama Konstitucijos viršenybė.

Konstituciniais principais grindžiamas ne tik bendrasis teisinis reglamentavimas, bet ir teisės realizavimas, įkūnijimas teisinėje praktikoje. Teisinės praktikos atitiktį

¹² E. Kūris. Konstituciniai principai ir Konstitucijos tekstas//Jurisprudencija, 2001, T. 23 (15). p. 61.

konstituciniams principams užtikrina teismų sistema. Kita vertus, šiuolaikinėse demokratinėse valstybėse teisminė sistema ir apskritai teisinės institucijos nėra vieninteliai teisinės praktikos konstitucingumo užtikrinimo svertai: teisę realizuojančius subjektus nenukrypti nuo konstitucinių principų gali skatinti arba versti įvairūs demokratiniai institutai bei procesai, kaip antai nepriklausoma žiniasklaida, visuomenės nuomonės spaudimas, sprendimų priėmimo skaidrumą užtikrinančios priemonės ir kt.¹³

Konstituciniai principai yra ypatingi tuo, kad dėl jų aukštesnės, lyginant su kitais teisės principais, teisinės galios konkurencija tarp konstitucinių ir kitų teisės principų logikos požiūriu yra negalima: įstatymų leidėjas gali formuluoti principus, kuriais grindžiamas konkretus įstatymas, bei jie negali pažeisti konstitucinių principų¹⁴. Konstituciniais principais užtikrinamas ne tik teisės sistemos vidinis neprieštarinumas, bet ir jos nuoseklumas, hierarchija: teisės normos arba individualūs teisės aktai, neatitinkantys konstitucinių principų, praranda legitimumą.

Nepakanka vien teoriškai pasamprotauti, kad konstituciniai principai egzistuoja. Juos reikia įvardyti ir, jei įmanoma, klasifikuoti. Juk svarbu atskirti vieną principą nuo kito, ypač dėl to, kad jie dažnai persipynę ne tik tarpusavyje, bet ir su juos sukonkretinančiomis Konstitucijos normomis.

Konstituciniai principai diferencijuojami pagal tai, ar jie apibrėžti aiškiai ir tiesiogiai įtvirtinti Lietuvos Respublikos Konstitucijos normose, ar jie tiesiogiai nedeklaruojami, tačiau išplaukia iš bendrosios Konstitucijos normų prasmės. Dvi nurodytas principų rūšis pavadinkime pirminiais ir išvestiniais konstituciniais principais. Pvz., Konstitucijos 18 straipsnio nuostatoje, kad žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtines, įtvirtintas „tiesiogiai deklaruojamas“ principas – žmogaus teisių ir laisvių prigimtinio pobūdžio pripažinimo principas. Jis yra pirminis, nes nėra išvedamas iš jokio kito konstitucinio principo. Minėto principo tiesioginis šaltinis yra Konstitucijos 18 straipsnis. Kad būtų konstatuota, jog toks principas yra ir kad jis yra konstitucinis principas, pakanka tai parodyti, bet ne įrodyti¹⁵.

Tokie principai gali būti susiję su kitomis Konstitucijos nuostatomis, kurios juos sukonkretina, atskleidžia tam tikrus jų aspektus, taikymo ribas. Pavyzdžiui, konstitucinis žmogaus prigimtinių teisių principas susijęs su Konstitucijos preambulėje įtvirtintais teisingumo, teisinės valstybės siekiais, su Konstitucijos 30 straipsnio nuostata, kad asmuo, kurio konstitucinės teisės ar laisvės pažeidžiamos, turi teisę kreiptis į teismą, ir t.t.

Tačiau ne visi „tiesiogiai deklaruojami“ principai laikytini pirminiais. Kai kurie įtvirtinti skirtingose Konstitucijos nuostatose pabrėžiant jų skirtingus, nors tarp savęs neatskiriamai susijusius aspektus. Antai niekam nekyla abejonių, kad Konstitucijoje įtvirtintas

¹³ E. Kūris. Konstituciniai principai ir Konstitucijos tekstas//Jurisprudencija, 2001, T. 23 (15). p. 55-56.

¹⁴ Ten pat, p.56.

¹⁵ E. Kūris. Konstituciniai principai ir Konstitucijos tekstas (2)//Jurisprudencija, 2002, T. 24 (16). p. 59.

Konstitucijos viršenybės principas. Jis reiškia, kad Konstitucijai negali prieštarauti joks teisės aktas, kad niekas – nei valstybės valdžios ar savivaldos institucijos, nei kiti subjektai – negali pažeisti Konstitucijos savo veiksmais, kad Konstitucijoje nustatytos teisės gali būti ginamos ir t.t. Visa tai skirtingais aspektais įtvirtinta bent keliuose Konstitucijos nuostatose: 5 straipsnio 2 dalies nuostatoje, kad valdžios galias riboja Konstitucija, 6 straipsnio 2 dalies nuostatoje, kad kiekvienas savo teises gali ginti remdamasis Konstitucija, 7 straipsnio 1 dalies nuostatoje, kad negalioja joks įstatymas ar kitas aktas, priešingas Konstitucijai, ir kai kuriose kitose. Visose minėtose nuostatose Konstitucijos viršenybė įtvirtinta tiesiogiai, bet Konstitucijos viršenybė, kaip apibendrinantis konstitucinis principas, išplaukia ne iš vienos, o iš kelių Konstitucijos nuostatų ir jų tarpusavio sisteminio sąryšio, iš tam tikro konstitucinių nuostatų komplekso. Tokie konstituciniai principai yra sudėtiniai (arba kompleksiniai)¹⁶.

Ir pirminiai, ir sudėtiniai principai Konstitucijoje deklaruojami tiesiogiai. Bet sudėtiniai principai nuo pirminių skiriasi tuo, kad norint konstatuoti jų buvimą reikia: 1) nurodyti ne vieną, o kelias juos įtvirtinančias nuostatas; 2) išskirti tai, kas šiose nuostatose bendra – tai, kas leidžia jas visas vertinti kaip vieno ir to paties konstitucinio principo skirtingų aspektų išraiškas.

Trečioji konstitucinių principų rūšis – išvestiniai principai, yra tokie, kurie tiesiogiai Konstitucijoje – nei vienoje, nei keliuose nuostatose nedeklaruojami – jie išvedami aiškinant pirminius arba sudėtinius konstitucinius principus.

Pateiksime tokį pavyzdį. Konstitucijos 5 straipsnio 1 dalyje nustatyta, kad valstybės valdžią Lietuvoje vykdo Seimas, Respublikos Prezidentas, Vyriausybė ir Teismas. Konstitucinis Teismas 1994 m. sausio 19 d. nutarime konstatavo, kad Konstitucijos 5 straipsnyje yra įtvirtintas valdžių padalijimo principas. Vėliau Konstitucinis Teismas šį principą siejo ir su kitomis Konstitucijos nuostatomis, konkrečiai – su tomis, kuriose įtvirtintos Seimo, Vyriausybės, Teismo galios, su Konstitucijos viršenybės principu. Pagal Konstitucinio Teismo suformuotą valdžių padalijimo doktriną Konstitucinis valdžių padalijimo principas reiškia, kad įstatymų leidžiamoji, vykdomoji ir teisminė valdžios turi būti atskirtos, pakankamai savarankiškos, tačiau tarp jų turi būti pusiausvyra; kad kiekvienai valdžios institucijai yra nustatyta jos paskirtį atitinkanti kompetencija.

Tačiau išvestiniai konstituciniai principai nėra kelio pabaiga. Iš jų savo ruožtu galima išvesti dar kitus principus. Antai aiškinant teisėjo ir teismų nepriklausomumo principą, įvairiais aspektais įtvirtintą Konstitucijos 31 straipsnio 2 dalyje, 109 straipsnyje, 114 straipsnio 2 dalyje, kitose Konstitucijos nuostatose, iš jo išvedami Teismo, kaip valstybės valdžios,

¹⁶ E. Kūris. Konstituciniai principai ir Konstitucijos tekstas (2)//Jurisprudencija, 2002, T. 24 (16). p. 60.

visavertiškumo, teismų organizacinio savarankiškumo, teisminės valdžios savireguliacijos ir savivaldos ir kai kurie kiti principai (Konstitucinio Teismo 1999m.gruodžio 21d. nutarimas) .

Kadangi Konstitucija yra vientisas aktas (6 str. 1 d.), konstituciniai principai vienas kitą sąlygoja, vieni principai suponuoja, leidžia formuluoti kitus. Konstitucinių principų sistema – savotiškas tinklas, kurio skirtingi elementai tarp savęs susiję sudėtingais determinaciniais ir koordinaciniais ryšiais. Visi šie principai turi vienodą (aukščiausią) teisinę galią, dėl to būtų netikslu kalbėti apie kokią nors jų hierarchiją.

Taigi konstituciniai principai – tai Konstitucijoje įtvirtinti bendrieji teisės principai, pagrindinės nuostatos, kurios lemia tiek konstitucinės teisės, tiek kitų teisės šakų raidą.

Galima išskirti tokius bendruosius teisės principus, kuriuos skelbia Lietuvos Respublikos Konstitucija:

- tautos suvereniteto principas, įtvirtintas Konstitucijos 3 straipsnyje, kur sakoma: „Lietuvos valstybę kuria Tauta, Suverenitetas priklauso Tautai“;

- demokratiškumo, arba demokratinės valstybės, principas. Jis išvedamas iš Konstitucijos 1 straipsnio nuostatos: „Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika“, ir 4 straipsnio nuostatos: „Aukščiausią suverenią galią Tauta vykdo tiesiogiai ar per demokratiškai išrinktus savo atstovus“;

- prigimtinės teisės principas, įtvirtintas Konstitucijos 18 straipsnyje, kur teigiama, kad žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės;

- lygybės, arba lygiateisiškumo, principas. Jo esmė – įstatymui ir teismui visi lygūs, niekam nėra jokių privilegijų (Konstitucijos 29 str.);

- žmogiškumo principas, reiškiantis, kad su kiekvienu žmogumi turi būti humaniškai elgiamasi: negalima žmogaus kankinti, žaloti, žeminti jo orumo, žiauriai su juo elgtis (Konstitucijos 21 str. 3 d.);

- teisėtumo principas. Jis reiškia, kad kiekvienas žmogus, įgyvendindamas savo teises ir naudodamasis savo laisvėmis, privalo laikytis Lietuvos Respublikos Konstitucijos ir įstatymų, nevaržyti kitų žmonių teisių ir laisvių (Konstitucijos 28 str.);

- Konstitucijos viršenybės principas, įtvirtintas Lietuvos Respublikos Konstitucijos 7 straipsnio pirmojoje dalyje, kur sakoma: „Negalioja joks įstatymas ar kitas aktas, priešingas Konstitucijai“, ir 110 straipsnio pirmojoje dalyje: „Teisėjas negali taikyti įstatymo, kuris prieštarauja Konstitucijai“;

- teisės į teisminę gynybą, arba teisminės gynybos prieinamumo ir universalumo, principas, Konstitucijos 30 straipsnio pirmojoje dalyje nurodoma, kad asmuo, kurio konstitucinės teisės ar laisvės pažeidžiamos, turi teisę kreiptis į teismą;

- nekaltumo prezumpcijos principas, kuris reiškia, kad asmuo laikomas nekaltu, kol jo kaltumas neįrodytas įstatymo nustatyta tvarka ir nėra pripažintas įsiteisėjusio teismo nuosprendžiu (Konstitucijos 31 str. 1 d.);

- konstitucinis valdžios galių ribojimas – šis principas reiškia, kad valdžios galias riboja Konstitucija (Konstitucijos 5 str. 2 d.);

- valdžių padalijimo (atskyrimo) principas. Šio principo Konstitucija tiesiogiai nedeklaruoja, tačiau jo pagrindą sudaro Konstitucijos 5 straipsnio pirmojoje dalyje įtvirtinta nuostata, kad valstybės valdžią Lietuvoje vykdo Seimas, Respublikos Prezidentas ir Vyriausybė, Teismas. Šis principas netiesiogiai įtvirtintas ir kituose Konstitucijos straipsniuose, nustatančiuose šių valstybės valdžios institucijų kompetenciją ir tarpusavio santykius;

- teisingumą Lietuvos Respublikoje vykdo tik teismas. Šis principas įtvirtintas Konstitucijos 109 straipsnio pirmojoje dalyje ir yra tiesiogiai susijęs su valdžių padalijimo principu. Jis reiškia, kad teisingumo vykdymas yra išskirtinė teismo valdžios funkcija, jokia kita valstybės valdžios institucija negali įgyvendinti šios funkcijos ir kištis į teismų darbą. Teismai ginčus sprendžia nagrinėdami baudžiamąsias, administracines ir civilines bylas.

Konstitucijoje yra įtvirtinti ir kiti teisės principai, pavyzdžiui, dvigubos pilietybės negalimumo principas, kuris reiškia, kad, išskyrus įstatymo numatytus atvejus, niekas negali būti kartu Lietuvos Respublikos ir kitos valstybės pilietis (12 str. 2 d.); Seimo nario neliečiamumo principas (62 str. 1 d.), Lietuvos Respublikos Prezidento asmens neliečiamumo principas (86 str. 1 d.), teisėjų depolitizavimo principas (113 str. 2 d.) ir kiti¹⁷.

Tačiau tai nėra baigtinis konstitucinių principų sąrašas. Kaip jau minėjome, tokius principus galima išvesti iš keleto kitų konstitucinių normų ar principų. Antai Lietuvos Respublikos Konstitucijos preambulė skelbia, kad „Lietuvių tauta“ siekia „atviros, teisingos, darnios pilietinės visuomenės ir teisinės valstybės“.

Konstitucijos preambulėje skelbiamus tikslus sukonkretina daugelis Konstitucijos nuostatų, pavyzdžiui, draudžiama varžyti ar riboti Tautos suverenitetą (3 str. 1 d.), antikonstituciniais veiksmais laikomas valstybinės valdžios ar jos institucijos užgrobimas smurtu (8 str.), žmogaus teisės ir laisvės pripažįstamos prigimtinėmis (18 str.), ir kt.

„Tai iš pirmo žvilgsnio gali sudaryti įspūdį, kad teisinis valstybingumas – neva tik konstitucionalizuoto būvio visuomeninės sferos retorinis šūkis, bet ne konstitucinis, tuo labiau ne esminis minėto būvio valstybinės sferos pagrindas. Toks įspūdis klaidingas. Loginiu sisteminiu požiūriu akivaizdu, kad „tiesiogiai taikomo akto“ (K 6 str. 1 d.) prasmė ir vientisa Konstitucinių vertybių sistema įvairiose Konstitucijos skirsniuose tarsi persmelkta teisinio valstybingumo principo: tam tikrą jo aspektą galima išvelgti tiek Konstitucijos 3-7 straipsniuose, tiek 18-31, 105,

¹⁷ E. Vaitiekienė, S. Vidrinskaitė. Lietuvos Konstitucinės teisės įvadas. Vilnius: Justitia, 2001. p. 29-30.

109 ar 148 straipsniuose. Turint tai omenyje, galima teigti, kad nors teisinio valstybingumo principas formaliu kalbiniu požiūriu nėra tiesiogiai įvardytas Konstitucijoje, jis iš esmės išreikštas Konstitucijoje labiau nei kuris nors kitas konstitucinis principas. Todėl yra pakankamas pagrindas teigti, kad aptariamas principas savo turiniu ir funkciškai paskirtimi yra savarankiškas principas bei pagal savo turinį ir reikšmę visam konstitucionalizuotam būviui pamatinis principas¹⁸. Jis nėra tik Konstitucijos preambulės teiginio „siekdama / ... / teisinės valstybės“ ar tik vieno, dviejų ar daugiau Konstitucijos straipsnių rezultatas, t.y. nulemtas visos konstitucinės konstrukcijos.

Be to, preambulė yra neatsiejama oficialaus konstitucijos teksto dalis, grindžianti Tautos teisę priimti Konstituciją ir skelbianti tikslus, kurių siekia Tauta. Todėl interpretuojant ir taikant Konstituciją tiek kaip vientisą aktą, tiek jos atskirus skirsnius ar straipsnius, ar tam tikras nuostatas, būtina atsižvelgti ir į preambulės turinį: jokia Konstitucijos teksto dalis negali būti aiškinama taip, kad prieštarautų preambulės teiginiams, jų dvasiai¹⁹.

Kaip minėta, įvairūs teisinės valstybės, aspektai išreikšti įvairiose Konstitucijos nuostatose: nuostatoje, kad Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika (1 str.); kad valdžios galias riboja Konstitucija (5 str. 2 d.); kad Konstitucija yra vientisas ir tiesiogiai taikomas aktas (6 str. 1 d.); kad negalioja joks įstatymas ar kitas aktas, priešingas Konstitucijai (7 str. 1 d.) ir kad galioja tik paskelbti įstatymai (7 str. 2 d.); kad žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės (18 str.); taip pat nuostatose, įtvirtinančiose teisėjo ir teismų nepriklausomumą, garantuojančiose tam tikras žmogaus teises – į gyvybę, orumą, privataus gyvenimo neliečiamumą, asmens neliečiamumą ir kt.

Konstitucinis teisinės valstybės principas yra universalus principas, kuriuo grindžiama visa Lietuvos teisės sistema ir pati Lietuvos Respublikos Konstitucija, teisinės valstybės principo turinys atsiskleidžia įvairiose Konstitucijos nuostatose ir yra aiškintinas neatsiejamai nuo Konstitucijos preambulėje skelbiamo atviros, teisingos, darnios pilietinės visuomenės siekio. Teisinės valstybės principas, be kitų reikalavimų, suponuoja ir tai, kad turi būti užtikrintos žmogaus teisės ir laisvės, kad visos valstybės valdžią įgyvendinančios bei kitos valstybės institucijos turi veikti besiremdamos teise ir paklusdamos teisei, kad Konstitucija turi aukščiausią juridinę galią.

Šio svarbaus konstitucinio principo turinys bus detalizuojamas antrajame baigiamojo darbo skyriuje.

¹⁸ E. Šileikis. Alternatyvi konstitucinė teisė. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2003. p. 192.

¹⁹ Lietuvos Respublikos Konstitucijos komentaras. 1 dalis/ Ats. red. K. Jovaišas. Vilnius: Teisės institutas, 2000. p. 3-4.

II. KONSTITUCINIO TEISINĖS VALSTYBĖS PRINCIPO SAMPRATA

Teisinės valstybės elementų įtvirtinimas įvairiose Konstitucijos nuostatose rodo įvairų šio principo turinį. Tačiau prieš jį atskleidžiant pamėginkime apibūdinti pačią teisinę valstybę, nes dėl skirtingai suprantamų teisinės valstybės sąvokų išlieka atviras nevienodai traktuojamas klausimas, kas yra ši ypatingos rūšies santvarka.

Pasak knygos „Teisinės valstybės koncepcijos Lietuvoje“ autoriaus Alfonso Vaišvilos, „teisinė valstybė – tai teorinis modelis šiuolaikinės, naujo tipo valstybės, pretenduojančios įveikti klasinės valstybės tradiciją ir tapti skirtingų socialinių grupių (klasių) bendradarbiavimo bei jų gerovės garantavimo politine, teisine organizacija“²⁰.

Jo teigimu tai susiję su bendru tautų politinio gyvenimo demokratėjimu: teisinės valstybės idėja, siekdama palenkti valstybę teisei, visada ėjo ir tebeeina kartu su laisvės, demokratijos ir žmogaus teisių ginties idėjomis: demokratija negali niekuo kitu konkretizuotis, išskyrus teisės viešpatavimą.

Teisinėje literatūroje rusų kalba samprotaujama, kad teisinė valstybė – tai tokia valstybė, kurios valdžia remiasi teise, ribojama teisės ir realizuojama per teisę.

Tai politinės valdžios organizacija, sudaranti sąlygas kuo platesniam žmogaus ir piliečio teisių įgyvendinimui, valstybinės valdžios susaistymui teise, siekiant išvengti piktnaudžiavimų²¹.

Teisinės valstybės kūrimas taip pat susijęs su individo ir valstybės tarpusavio atsakomybe, įstatymo viršenybės bei įstatymų laikymosi užtikrinimu, su efektyvia valdžios institucijų, visuomeninių organizacijų veikla.

Galime pastebėti ką tik pateiktų teisinės valstybės apibūdinimų skirtumus. Kiekviena samprata atskleidžia bent vieną skirtingą šios valstybės požymį. Pavyzdžiui, jei vienoje sąvokoje teisinės valstybės esmė – teisės viršenybė, paklusimas jai, tai kitoje svarbu užtikrinti žmogaus teises. Trečioji kalba apie įstatymais grįstą valdžios ir visuomenės veiklą ir pan.

Taigi, galima būtų teigti, jog netikslinga pateikti baigtinį teisinės valstybės požymių ar elementų sąrašą, nes jis skiriasi kiekvienoje valstybėje ar jų grupėje. Be to, kintant valstybės santvarkai, modernizuojant valstybę ir teisę taipogi kinta ir teisinės valstybės samprata, jos turinys. Todėl verta atkreipti dėmesį į tai, kokie teisinės valstybės elementai išskiriami mokslinėje teisinėje literatūroje.

²⁰ A. Vaišvila. Teisinė valstybė ir jos perspektyvos//Justitia, 1997, Nr. 2. p. 19.

²¹ Теория государства и права./ Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва: Юрист, 2000. с. 254.

Nagrinėdami teisinės valstybės principo turinį pastebime, kad dauguma autorių (H. И. Мамузов, А. В. Малько, В. В. Лазарев, А. С. Пиголкин, E. Šileikis, A. Vaišvila ir kiti) išskiria tris pagrindinius elementus. Tai: 1) žmogaus ir piliečio teisių bei laisvių užtikrinimas; 2) teisės (įstatymo) viršenybė; 3) valdžių padalijimas. Pirmasis šių elementų dar gali būti įvardijamas kaip „žmogaus teisių realumas, jų laisvo vystymosi užtikrinimas“, „teisinė asmens apsauga“²², „asmenų lygybė, jų teisių apsauga“²³.

1. Žmogaus teisių ir laisvių užtikrinimas bei apsauga

Aukščiausią vietą šiuolaikinėje demokratinėje visuomenėje užima žmogaus interesai, jo teisės ir laisvės, kurios turi derėti su visuomeniniais, viešaisiais (valstybiniais) interesais, teisėmis (tautinių ir kitų mažumų, visuomeninių susivienijimų, gyventojų sluoksnių ir t.t.).

Teisinė valstybė turi paskirtį – garantuoti kiekvienam piliečiui visapusiško asmenybės vystymosi galimybę. Kalbame apie tokią socialinę veiklą, kurioje žmogaus ir piliečio teisės yra pirminės, tuo tarpu valdžios funkcijų vykdymas lieka antrinis, išvestinis²⁴.

Filosofine prasme laisvė gali būti apibūdinta kaip asmens sugebėjimas veikti atsižvelgiant į savo interesus. Žmogaus teisės kaip pagrindinis individo teisinio stimuliavimo įrankis yra jo nuolatinės iniciatyvos, veiklumo šaltinis.

Lietuvoje žmogaus teisės sudaro vieną svarbiausių konstitucinės teisės institutų. 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucija buvo rengiama atsižvelgiant į pagrindinius Jungtinių Tautų ir Europos Tarybos dokumentus ir atitinka tarptautinius žmogaus teisių reikalavimus. Tai patvirtino ir Lietuvos Respublikos Konstitucinis teismas 1995 m. sausio 24 d. Išvadoje dėl Europos žmogaus teisių konvencijos 4, 5, 9, 14 str. ir jos ketvirto protokolo 2 str. atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai. Lietuva 1995 m. ratifikavo Europos žmogaus teisių konvenciją, kuri daro ypač didelę įtaką formuluojant naują Lietuvos teisės doktriną.

Konstitucijoje žmogaus teisės reglamentuojamos II skirsnyje „Žmogus ir valstybė“, III skirsnyje „Visuomenė ir valstybė“ ir IV skirsnyje „Tautos ūkis ir darbas“. Žmogaus teisių reglamentavimui galime priskirti ir kai kuriuos straipsnius, esančius kituose skyriuose, pavyzdžiui: 73 straipsnį, esantį V skirsnyje „Seimas“ apie Seimo kontrolierius, 68 straipsnį, nustatantį piliečių įstatymų iniciatyvos teisę, taip pat straipsnius, reglamentuojančius rinkimų teisę ir kai kuriuos kitus.

²² Общая теория права: учебник для юридических вузов/ Под ред. А. С. Пиголкина. Москва, 1997. с. 332.

²³ Научно-практический комментарий к Конституции Российской Федерации/ Отв. ред. В. В. Лазарев. Москва, 2002. с. 25.

²⁴ Теория государства и права/ Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва: Юристъ, 2000. с. 254.

Konstitucijos 2 straipsnyje teigiama, kad Lietuvos valstybę kuria Tauta, kuriai ir priklauso suverenitetas. 3 straipsnio 2 dalyje nurodoma, kad Tauta ir kiekvienas pilietis turi teisę priešintis bet kam, kas prievarta kėsina į Lietuvos valstybės nepriklausomybę, teritorijos vientisumą, konstitucinę santvarką. I skirsnyje reglamentuojami ir kai kurie labai svarbūs žmogaus teisių įgyvendinimo principai, šio skirsnio 6 straipsnio 2 dalyje nurodoma, kad kiekvienas savo teises gali ginti remdamasis Konstitucija.

Teisinė valstybė suteikia individui specifinę veiklos laisvę, į kurią valstybės įsikišimas negalimas.

Tačiau Konstitucijos normos, reglamentuodamos tam tikrą Konstitucijos ginamų vertybių neliečiamumą, gali numatyti straipsniuose ir bendras sąlygas, kuriomis tos teisės gali būti ribojamos, pavyzdžiui: Konstitucijos 25 straipsnio 3 d. nurodoma, kad laisvė reikšti įsitikinimus, gauti ir skleisti informaciją negali būti ribojama kitaip, nei tik įstatymu, jei tai būtina apsaugoti žmogaus sveikatą, garbę ir orumą, privatų gyvenimą, dorovę ar ginti konstitucinę santvarką²⁵.

Svarbus žmogaus teisių principas yra formuluojamas ir Konstitucijos 30 straipsnyje, kad asmuo, kurio konstitucinės teisės ar laisvės yra pažeidžiamos, turi teisę kreiptis į teismą.

Didelę reikšmę turi tarptautinės žmogaus teisių ir laisvių apsaugos formos. Žmogaus teisių institutas konstitucinėje teisėje yra glaudžiai susijęs su tarptautiniais teisės dokumentais, reglamentuojančiais žmogaus teises. Ypač svarbi yra Europos žmogaus teisių konvencija, kuri išsiskiria iš kitų tokio pobūdžio tarptautinių sutarčių, nes joje numatytas veiksmingas jos įgyvendinimo mechanizmas. Asmuo, kurio teisės, numatytos konvencijoje, yra pažeistos ir kuris mano, kad jos valstybėje nėra tinkamai ginamos, gali kreiptis į Europos Žmogaus Teisių Teismą.

Politiniame teisiniame moksle pagrindinių žmogaus teisių sistema susideda iš politinių, ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių, kurios numatytos 1948 m. Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje ir kituose tarptautiniuose dokumentuose. Konstitucijos II skirsnyje „Žmogus ir valstybė“ pateikiamas pagrindinių pilietinių ir politinių teisių sąrašas. Pilietinėms teisėms reikėtų priskirti: teisę į gyvybę, teisę į laisvės neliečiamybę, asmens neliečiamumą, privataus gyvenimo neliečiamumą, nuosavybės neliečiamumą (nors ši teisė galėtų būti priskiriama ir ekonominėms teisėms), žmogaus būsto neliečiamumą, saviraiškos laisvę, teisę į informaciją, minties, tikėjimo ir sąžinės laisvę, kilnojimosi (judėjimo) laisvę, teisę laisvai vienytis į asociacijas, teisę rinktis į taikius susirinkimus, teisę puoselėti savo kalbą, kultūrą ir papročius (kuri galėtų būti priskiriama ir kultūrinėms teisėms). Taip pat priskiriamos itin

²⁵ T. Birmontienė, E. Jarašiūnas, E. Kūris, M. Maksimaitis, G. Mesonis, A. Normantas, A. Pumputis, E. Vaitiekienė, S. Vidrinskaitė, J. Žilys. Lietuvos konstitucinė teisė. Vilnius, 2001. p. 290.

svarbios procesinės teisės – tai nekaltumo prezumpcija, teisė į teisingą, viešą bylos nagrinėjimą nešališko teismo, teisė neduoti parodymų prieš save ir šeimos narius, asmeniui, kuris įtariamas padaręs nusikaltimą, ir kaltinamajam nuo jų sulaikymo arba pirmosios apklausos momento teisė į gynybą ir teisė turėti advokatą²⁶.

Minėtame Konstitucijos skirsnyje deklaruojamos tokios politinės teisės, kaip teisė dalyvauti valdant savo šalį (rinkimų teisė, teisė stoti į valstybės tarnybą), peticijos teisė, teisė vienytis į politines partijas.

Socialinės, ekonominės, kultūrinės teisės yra išdėstytos Lietuvos Respublikos Konstitucijos III ir IV skirsniuose, nors kai kurias jų galima rasti ir Konstitucijos II skirsnyje.

Žmogaus teisių institutas Konstitucijoje neapsiriboja tik tiesiogiai joje įvardytomis nuostatomis. Žmogaus teisių kaip prigimtinių traktavimas leidžia teigti, kad Konstitucijos tekstas nėra baigtinis šių teisių sąrašas, ir tai, kad viena ar kita teisė nėra tiesiogiai įtvirtinta Konstitucijoje, nėra pagrindas neigti tos teisės konstitucinį pagrįstumą.

Svarbu, jog konstitucinės žmogaus teisės ir laisvės turi būti interpretuojamos atsižvelgiant į Konstitucijos 18 straipsnyje formuluojamą doktrininį žmogaus teisių principą, kad žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės. Konstitucinis Teismas 1996 m. lapkričio 20 d. nutarime vertino šią Konstitucijos normą ir pažymėjo, kad „žmogaus prigimtine teisė būti traktuojamam vienodai su kitais saugo žmogaus laisvės sritį, nes žmogus yra laisvas tiek, kiek yra lygus su kitais. Konstitucijos 18 straipsnyje yra įtvirtinama pamatinė norma, kuria remiantis garantuojamos ir ginamos prigimtinės žmogaus teisės ir laisvės. Kituose Konstitucijos straipsniuose skelbiamas atitinkamų prigimtinių žmogaus teisių ir laisvių neliečiamumas, numatomi apsaugos būdai“.

Prigimtinių žmogaus teisių doktrina teigia, kad žmogaus teisės ir laisvės atsiranda ne valstybės valia, bet žmogus jas įgyja gimdamas, jos yra neatskiriamos nuo asmens ir nesieja jo nei su teritorija, nei su tauta.

Todėl „Konstitucijoje tiesiogiai įtvirtinus žmogaus teisių ir laisvių prigimtinę esmę, bet koks žmogaus teisių ir laisvių aiškinimas galimas tik pripažįstant jų prigimtinių pobūdį, t.y. prigimtine teisė tapo pozityviosios dalimi. Tai yra konstitucinis pagrindas žmogaus teises ir laisves traktuoti kaip pirminį ir svarbiausią pradą, teisinių vertybių skalėje užimančią aukščiausią vietą“²⁷.

Be laisvo individo neįmanoma ir pati teisė. Teisė, kaip būtina laisvės forma, apskritai turi prasmę tik esant laisviems ir nepriklausomiems teisės subjektams. Tuo tarpu žmogaus teisių institutas – bet kokios teisės neatimamas, būtinas komponentas.

²⁶ T. Birmontienė, E. Jarašiūnas, E. Kūris ir kt. Lietuvos konstitucinė teisė. Vilnius, 2001. p. 294.

²⁷ E. Jarašiūnas. Konstitucijos 18 straipsnio komentaras//Teisės problemos, 1999, Nr. 1-2. p. 26.

Teisinių vertybių skalėje aukščiausia žmogaus teisių ir laisvių apsaugos forma yra teisė (įstatymas).

Tokiu būdu pereiname prie kito svarbaus teisinės valstybės požymio – teisės viršenybės.

2. Teisės viešpatavimas

Teisinėje literatūroje teisės viršenybės principas dar vadinamas „įstatymo viršenybe“²⁸, „Konstitucinio įstatymo viršenybe ir tiesioginiu veikimu“²⁹, „įstatymo viršenybe ir teisės primatu prieš valstybę“³⁰, taip pat „įstatymų atitikimu teisei ir valstybinės valdžios organizavimu pagal teisę“³¹, ir kt.

Bet kokia valstybė yra susijusi su teise. Be įstatymų ji negalėtų kontroliuoti žmonių elgesio, institucijų veiklos. „Niekas negali būti teisinėmis priemonėmis priverstas kentėti (fizine ar materialine prasme), išskyrus kai yra žymus teisės, paskelbtos šalies teismuose teisėtu būdu, pažeidimas. Tai reiškia absoliučią ordinarinės [ordinary] teisės viršenybę“³².

Todėl aukščiausia valstybės valios išraiška yra teisė. Ji sustiprina valstybės santvarką, nustato jos institucijų kompetenciją.

Valstybė kuria įstatymus atsižvelgdama į realius visuomeninius santykius, kuriuose pabrėžiama visų dalyvių laisvė ir lygybė.

Pagrindinis valstybės įstatymas – Konstitucija. Joje suformuluoti valstybinio ir visuomeninio gyvenimo pagrindiniai teisiniai principai. Todėl įstatymo viršenybė tiesiogiai susijusi su Konstitucijos viršenybės principu.

Visuotinai paplitęs Konstitucijos kaip pagrindinio įstatymo apibūdinimas reiškia, kad Konstitucija laikytina ne teisės aktu, reguliuojančiu kokius nors santykius, kurie, lyginant su kitais, skiriasi savo turiniu, o tokiu teisės aktu, kurio teisinė galia yra aukštesnė nei kitų teisės aktų. Teisės viršenybė suponuoja, kad visi kiti teisės aktai turi neprieštarauti Konstitucijai. Tokiu būdu Konstitucija teikia pagrindą teisės sistemos hierarchijai³³.

Konstitucija, kaip pagrindinis įstatymas, nuo kitų įstatymų skiriasi savo turiniu, priėmimo ir keitimo tvarka, teisės sistemoje užimama vieta. Ji įtvirtina tik svarbiausias, pagrindines visuomeninius santykius palaikančias grupes, susijusias su valstybės valdžios

²⁸ Теория государства и права/ Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва: Юристъ, 2000. с. 262.

²⁹ Общая теория права: учебник для юридических вузов/ Под ред. А. С. Пиголкина. Москва, 1997. с. 332.

³⁰ Научно практический комментарий к Конституции Российской Федерации/ Отв. ред. В. В. Лазарев. Москва, 2002. с. 25.

³¹ Общая теория права и государства/ Под ред. В. В. Лазарева. Москва: Юрист, 1994. с. 295.

³² D.C.M.Yardley. Introduction to British Constitutional Law. London, Dublin, Edinburgh: Butterworks. 1990. p. 74.

³³ E. Kūris. Konstitucijos dvasia//Jurisprudencija, 2002, T. 30 (22). p. 17.

įgyvendinimu ir asmens teisiniu statusu, apima svarbiausias teisės normas, kurioms būdingas daug didesnis teisinio reguliavimo apibendrinimas, palyginti su kitų įstatymų normomis³⁴.

Lietuvoje Konstitucijos viršenybė įtvirtinta Konstitucijos 5 str. 2 d. nuostatoje, kad valdžios galias riboja Konstitucija; 6 str. 1 d. nuostatoje, kad Konstitucija yra vientisas ir tiesiogiai taikomas aktas; 6 str. 2 d. nuostatoje, kad kiekvienas savo teises gali ginti remdamasis Konstitucija; 7 str. 1 d. nuostatoje, kad negalioja joks įstatymas ar kitas aktas, priešingas Konstitucijai; 110 str. 1 d. nuostatoje, kad teisėjas negali taikyti įstatymo, kuris prieštarauja Konstitucijai ir kt.

Įstatymų ir poįstatyminių aktų atitikties Konstitucijai tikrinimas – Konstitucinio Teismo darbo kasdienybė. Pagal Lietuvos Respublikos Seimo 1993 m. vasario 3 d. priimto Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo įstatymo 1 straipsnio pirmąją dalį, „Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas garantuoja Lietuvos Respublikos Konstitucijos viršenybę teisės sistemoje ir konstitucinį teisėtumą, nustatyta tvarka sprendamas, ar įstatymai ir kiti Seimo priimti aktai neprieštarauja Konstitucijai, taip pat ar Respublikos Prezidento bei Vyriausybės aktai neprieštarauja Konstitucijai arba įstatymams“.

Interpretuodamas Konstitucijos viršenybės principą, Konstitucinis Teismas akcentavo, kad šis principas yra pamatinis demokratinės teisinės valstybės reikalavimas, o Konstituciją apibūdino kaip pagrindinį įstatymą, turintį aukščiausią teisinę galią įstatymų hierarchinėje sistemoje, įtvirtinantį pagrindines teisinio reguliavimo nuostatas ir sudarantį įstatymų leidybos pagrindą. Įstatymai ir kiti teisės aktai negali prieštarauti Konstitucijai. Bet šis principas suponuoja ir pozityvias pareigas įstatymų leidėjui, kitiems teisėkūros subjektams, pvz., peržiūrėti anksčiau priimtus teisės aktus atsižvelgiant į Konstitucijos normas, užtikrinti teisės aktų, reguliuojančių tuos pačius santykius, darnią hierarchinę sistemą (Konstitucinio Teismo 1998 m. gegužės 6 d. nutarimas)³⁵.

Būtent Konstitucinio Teismo veikla aiškinant įstatymų atitiktį Konstitucijai labai aiškiai įrodo, kad įstatymas yra anaipol ne pirminės teisės aktas, kad įstatymų leidėjas gali veikti tik remiantis Konstitucija apibrėžta kompetencija, laikydamasis nustatytų konstitucinių imperatyvų.

Taigi Konstitucija yra pirminė teisė ir teisinės galios, ir turinio prasme. Ne viename Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo nutarime pabrėžta pastaroji aplinkybė. Antai Konstitucinio Teismo 2001 m. vasario 12 d. nutarime konstatuota: „Iš Konstitucijos 31 straipsnio 6 dalyje įtvirtintos teisės į gynybą, taip pat ir teisės turėti advokatą kyla įstatymų leidėjo pareiga įstatymais sukonkretinti, kaip įgyvendinama ši asmens konstitucinė teisė. Nustatydamas šį teisinį

³⁴ E. Jarašiūnas. Aukščiausioji ir ordinarinė teisė: požiūris į Konstituciją pokyčiai//Jurisprudencija, 2002, T. 33 (25). p. 30.

³⁵ T. Birmontienė, E. Jarašiūnas, E. Kūris ir kt. Lietuvos konstitucinė teisė. Vilnius, 2001. p. 239.

reguliuojamą įstatymų leidėjas yra saistomas Konstitucijos“. Be to, Konstitucinis Teismas 2001m.liepos 12d. nutarime, analizuodamas teisinio saugumo principą, paminėjo teisiniam reguliavimui keliamus reikalavimus: „Jis privalo būti aiškus ir darnus, teisės normos turi būti formuluojamos tiksliai. Žemesnio lygmens teisės aktai neturi prieštarauti aukštesnio lygmens teisės aktams, ir joks teisės aktas negali prieštarauti Konstitucijai“.

Minėti konstitucinės jurisprudencijos pavyzdžiai patvirtina tai, kad iš Konstitucijos:

- 1) dažnai kyla įstatymų leidėjo pareiga priimti tam tikrą įstatymą (pvz., įgyvendinant asmens konstitucines teises, užtikrinant teismų nepriklausomumą ir t.t.);
- 2) priimdamas tokį įstatymą įstatymų leidėjas yra saistomas Konstitucijos (t.y. jis turi neperžengti Konstitucijos principų ir normų nubrėžtų ribų);
- 3) Konstitucija lemia ir įvairių teisės šaltinių vietą ir reikšmę teisės sistemoje (pvz., Konstitucinio Teismo 2001m.balandžio 2d. nutarime konstatuota: „Ypatingą konstitucinių įstatymų vietą teisės aktų sistemoje lemia pati Konstitucija. Konstituciniai įstatymai turi neprieštarauti Konstitucijai, o įstatymai turi neprieštarauti Konstitucijai ir konstituciniams įstatymams“);
- 4) Konstitucijos normos ir principai yra aukščiausios teisinės galios. Konstituciją, kaip aukščiausios galios teisės aktą, turi atitikti visa kita teisė: įstatymai, poįstatyminiai aktai ir kt.³⁶.

Todėl teisinė valstybė neišsivaizduojama be Konstitucijos viršenybės elemento, įtvirtinančio teisės viešpatavimą.

3. Valdžių padalijimas

Teisinė valstybė, skirtingai nuo despotinės, pati save susaisto atitinkamomis teisės normomis bei taisyklėmis.

Svarbiausioji iš jų – tai valdžių padalijimas į įstatymų leidžiamąją, vykdomąją ir teisminę.

„Galių suskirstymo principas yra vienas iš tų, prie kurio Prancūzų Revoliucija buvo labiausiai prisiryžusi; Žmogaus ir Piliečio Teisių Deklaracija šį principą laikė esminiu: „Kiekviena visuomenė, kurioje nėra užtikrintos jos teisės ir nustatyta galių suskirstymo, neturi konstitucijos“. Jo idėja tokia: suvereniteto elementai, laikant juos visiškai skirtingais, turi būti tautos deleguoti įvairiems vienas kito nepriklausantiems organams“³⁷.

³⁶ E. Jarašiūnas. Aukščiausioji ir ordinarinė teisė: požiūris į Konstituciją pokyčiais//Jurisprudencija, 2002, T. 33 (25). p. 34.

³⁷ A. Esmein. Konstitucinės teisės principai (prancūzų ir palyginamieji). I tomas, II dalis. Kaunas: Teisininkų draugijos leidinys, 1932. p. 218.

Valdžių padalijimas – vienas labiausiai išplėtotų principų konstitucinėje doktrinoje.

Lietuvoje valdžių padalijimo principas buvo išvestas iš Konstitucijos 5 str. 1 d. nuostatos, kad valstybės valdžią Lietuvoje vykdo Seimas, Respublikos Prezidentas ir Vyriausybė. Teisingumą Lietuvos Respublikoje vykdo tik teismai. Įstatymų leidžiamoji, vykdomoji ir teisminė valdžios turi būti atskirtos, pakankamai savarankiškos, bet tarp jų turi būti pusiausvyra³⁸. Šis principas taip pat išvedamas iš Konstitucijos 67, 84, 94, 109 straipsnių nuostatų dėl institucijų kompetencijos atribojimo (Konstitucinio Teismo 1998m. balandžio 21d., 2002m. liepos 11d., 2002m. sausio 14d. nutarimai).

Valdžių pusiausvyra palaikoma specialiomis organizacinėmis teisinėmis priemonėmis, kurios užtikrina ne tik valdžių tarpusavio sąveiką, bet ir tarpusavio apribojimus. Tuo pačiu metu valdžios turi nepriklausomybę viena kitos atžvilgiu jų įgaliojimų ribose.

Tokiu būdu visa valstybinė valdžia nesutelkiama vienos institucijos rankose, todėl išvengiama piktnaudžiavimų ir totalitarinio režimo įvedimo galimybių.

Pagal tradicinę valdžių padalijimo sampratą valstybės valdžios skirstomos į: 1) įstatymų leidžiamąją; 2) vykdomąją; 3) teisminę. Šias valstybės valdžias įgyvendinančios institucijos vykdo svarbiausias valstybės funkcijas.

Kiekvienai iš nurodytų valstybės valdžių būdingi tam tikri ypatumai, kuriuos visų pirma lemia šių valdžių prigimtis.

Įstatymų priėmimas patikimas parlamentui – valdžios institucijai, kurią sudaro tautos išrinkti atstovai. Tautos atstovų vykdoma įstatymų leidžiamoji valdžia užtikrina demokratiją ir tautos savivaldą. Ne tik parlamentas, bet ir pati tauta tiesiogiai gali priimti įstatymus. Tačiau daugelis įstatymų yra priimti parlamento laikantis sudėtingos įstatymų leidybos procedūros³⁹.

Lietuvos Respublikos Konstitucijos 67 straipsnyje, apibrėžiančiame Seimo kompetenciją, nustatyta, kad Seimas leidžia įstatymus, pritaria ar nepritaria Respublikos Prezidento teikiamai Ministro Pirmininko kandidatūrai, pritaria Vyriausybės programai, prižiūri Vyriausybės veiklą, gali reikšti nepasitikėjimą Ministru Pirmininku ar ministru, sprendžia kitus Konstitucijoje numatytus klausimus. Tai tipiški įstatymų leidžiamosios valdžios institucijos įgaliojimai.

Vykdomoji valdžia labiausiai pakito moderniose visuomenėse. Ji iš monarcho perėjo į vyriausybės ir ministrų rankas, įgavo naujų funkcijų, vykdomosios valdžios institucijų įgaliojimai išsiplėtė, jų padaugėjo.

³⁸ T. Birmontienė, E. Jarašiūnas, E. Kūris ir kt. Lietuvos konstitucinė teisė. Vilnius, 2001. p. 260.

³⁹ Ten pat, p. 680.

Vykdomoji valdžia – tai institucijos, kurios įgyvendina valstybinę valdžią vykdydamos įstatymus ir kitus teisės aktus. Valstybės vadovas (prezidentas, monarchas) atstovauja šaliai, vykdo kitus šalies konstitucijoje ir įstatymuose numatytus įgaliojimus. Vyriausybė – aukščiausiaji kolegiali vykdomosios valdžios institucija. Vyriausybės skyrimo būdas priklauso nuo šalies valdymo formos, politinių ir istorinių tradicijų, kitų ypatumų. Vyriausybės kompetencijai paprastai priklauso: 1) įstatymų ir kitų teisės aktų įgyvendinimas; 2) vadovavimas civilinei ir karinei administracijai; 3) vidaus ir užsienio politikos įgyvendinimas; 4) biudžeto projekto sudarymas ir biudžeto vykdymas ir t.t.⁴⁰

Lietuvos Respublikos Vyriausybę sudaro Ministras Pirmininkas ir ministrai; tai vykdomoji tvarkomoji šalies institucija, vykdanči įstatymus ir Seimo nutarimus dėl įstatymų įgyvendinimo, taip pat Respublikos Prezidento dekretus, tvarkanti krašto reikalus, koordinuojanti ministerijų ir kitų Vyriausybės įstaigų veiklą, rengianti valstybės biudžeto projektą ir t.t.

Teisminės valdžios paskirtis – saugoti teisę, valstybės ir visuomenės gyvenimą nuo pažeidimų. Teismas įgyvendina teisminę valdžią. Tai nepriklausoma ir savarankiška valdžia. Teismų paskirtis – teisingumo vykdymas sprendžiant nustatyta procesine tvarka baudžiamąsias, civilines bei administracines bylas. Svarbi teismų nepriklausomumo garantija – teisėjų kadencija, neliečiamybė, aukšta socialinė padėtis ir tinkamas materialinis aprūpinimas.

Teisminė valdžia laiduoja tikslų įstatymų taikymą, teismas kiekvienu konkrečiu atveju užtikrina teisingumą.

Pagal LR Konstitucijos IX skirsnį „Teismas“, teisingumą Lietuvos Respublikoje vykdo tik teismai. Teismų veiklos nepriklausomumas ir teisėtumas yra pagrindinė žmogaus teisių ir laisvių, teisinio valstybingumo garantija, todėl gyvybiškai svarbu užtikrinti, kad šia valdžia nemanipuluotų kitos valdžios.

Valstybės valdžios institucijų sudarymas, jų įgaliojimų visuma, veiklos materialiniai pagrindai leidžia institucijoms būti pakankamai savarankiškomis savo veiklos srityje. Kita vertus, savo uždavinius jos gali vykdyti tik konstitucinių įgaliojimų ribose, gerbdamos kitų valstybės valdžios institucijų teises ir veidamos kartu su šiomis institucijomis.

Vienas iš svarbiausių valdžių padalijimo bruožų, valdžios pusiausvyros užtikrinimo mechanizmų yra stabdžių ir atsvarų sistema⁴¹.

Sistemos paskirtis – sukurti tokį mechanizmą, kuris užtikrins kiekvienos valdžios galimybę užkirsti kelią kitos valdžios bandymams pasisavinti jai nepriklausančią valdžią, neteisėtai išplėsti savo galias. Kad valdžia nebūtų sutelkta vienoje rankose, visos trys valdžios turi įgaliojimus viena kitos atžvilgiu. Tokią sąveiką iliustruotų Lietuvos Respublikos

⁴⁰ T. Birmontienė, E. Jarašiūnas, E. Kūris ir kt. Lietuvos konstitucinė teisė. Vilnius, 2001. p. 681.

⁴¹ Ten pat, p. 262.

konstitucinio reguliavimo pavyzdžiai: Respublikos Prezidentas turi teisę skirti Ministrą Pirmininką, tačiau šią teisę gali įgyvendinti tik gavęs Seimo pritarimą (Lietuvos Respublikos Konstitucijos 67 str. 6 p., 84 str. 4 ir 5 p., 92 str. 1 d.). Nauja Vyriausybė gauna įgaliojimus veikti, kai Seimas posėdyje dalyvaujančių Seimo narių balsų dauguma pritaria jos programai (92 str. 5 d.). Seimas steigia ir panaikina Lietuvos Respublikos ministerijas, tačiau tam reikia Vyriausybės siūlymo (Lietuvos Respublikos Konstitucijos 67 str. 8 p.).

Stabdžiai ir atsvaros ypač būdingi aukštųjų pareigūnų skyrimo procesui. Antai Prezidentas teikia Seimui Aukščiausiojo Teismo teisėjų kandidatūras, Aukščiausiojo Teismo teisėjus skiria Seimas (67 str. 10 p.). Prezidentas teikia Seimui valstybės kontrolieriaus, Lietuvos banko valdybos pirmininko kandidatūrą, gali teikti Seimui nepasitikėjimą jais (84 str. 13 p.).

Įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžios pusiausvyra užtikrinama parlamento galimybe pareikšti nepasitikėjimą vyriausybe, o valstybės vadovo – skelbti priešlaikinius parlamento rinkimus⁴².

Kita vertus, teisminė valdžia nedalyvauja formuojant kitas dvi valdžias. Nei teisminės valdžios institucijos nėra atskaitingos įstatymų leidžiamajai ar vykdomajai valdžiai, nei kuri nors įstatymų leidžiamosios ar vykdomosios valdžios institucija atskaitinga teisminei valdžiai. Stabdžių ir atsvarų sistema čia specifinė dar ir tuo, kad teisminės valdžios autonomiškumas nuo politinių valdžios šakų užtikrinamas per teisėjų savivaldos mechanizmą, taip pat įtvirtinant teisėjo ir teismų nepriklausomumą, garantuojant jų nešališkumą, nustatant teisėjams socialines ir materialines jų nepriklausomumo ir veiklos garantijas⁴³.

Tautai ir parlamentui priklauso įstatymų leidybos galia. Vykdomoji valdžia paklūsta leidžiamajai. Teisminė gi valdžia skiriama vykdomosios. Tokiu būdu užtikrinama valdžių pusiausvyra. Tačiau trys minėtosios nebūtinai yra vienintelės valstybės valdžią įgyvendinančios valdžios.

Atskirų šalių konstitucinėje doktrinoje išskiriamos pagrindinės keturios valdžios, papildant tris jau žinomas rinkimine valdžia (Lotynų Amerikoje). Kartais randama dar daugiau valdžių apraiškų. Pavyzdžiui, 1986 m. Nikaragvos Konstitucijos projekte išskiriamos penkios valdžios, prie tradicinių priskiriant ir kontrolinę (kontroliuojančią) valdžią, kurią turėtų vykdyti respublikos Generalinis kontrolierius. Šešios valdžios aptinkamos antroje Alžyro Konstitucijoje (1976 m.): politinė, įstatymų leidžiamoji, vykdomoji, teisminė, kontrolinė ir steigiamoji⁴⁴.

⁴² T. Birmontienė, E. Jarašiūnas, E. Kūris ir kt. Lietuvos konstitucinė teisė. Vilnius, 2001. p. 686.

⁴³ Ten pat, p. 263.

⁴⁴ Общая теория права и государства/ Под ред. В. В. Лазарева. Москва: Юрист, 1994. с. 297.

4. Pilietinė visuomenė

Nemažai autorių išskiria pilietinės visuomenės buvimą kaip vieną svarbiausių teisinės valstybės požymių.

N. I. Matuzovas šį požymį apibūdina kaip „pilietinės visuomenės buvimą ir jos vykdomą įstatymų laikymosi kontrolę“⁴⁵.

Kitas autorius A. S. Pigolkinas⁴⁶ šį požymį vadina „išvystytos pilietinės visuomenės buvimu“. „Teisinės valstybės koncepcijos Lietuvoje“ autorius A. Vaišvila pilietinės visuomenės buvimą priskiria prie turiningųjų teisinės valstybės požymių⁴⁷.

Bandydami suvokti pilietinės visuomenės idėją, pamėginkime apibrėžti pačią visuomenę. Juk visuomenė – tai valstybės kūrėja, o atitinkamai valstybė – visuomenės produktas.

Visuomenė nėra paprasta individų visuma. Tai sudėtingas socialinis organizmas, žmonių tarpusavio sąveikos produktas, atitinkamas jų gyvenimo organizavimas, susijęs visų pirma su visuomeninių gėrybių gamyba, mainais ir vartojimu. Visuomenė – sudėtinga dinamiška ryšių tarp žmonių sistema, kuriuos jungia šeimos, grupės, klasės ryšiai. Čia veikia jau ne biologinės, bet socialinės taisyklės⁴⁸.

Pilietinės visuomenės idėja istoriškai kito. Gan išsami šios visuomenės samprata pateikta Hegelio darbuose, jo žymiaame veikle „Teisės filosofija“. Prie šių šaltinių grįžta ir šiuolaikinė valstybės ir teisės teorija.

Pasak Hegelio, vienu šios visuomenės principu laikomas asmuo, turintis ypatingų tikslų, t.y. individas. Kitas principas – bendruomenė, t.y. asmenų tarpusavio sąveika⁴⁹.

Taigi pilietinės visuomenės turinys pirmiausia susijęs su individo poreikių nustatymu ir jų tenkinimu darbo pagalba, o taipogi kitų visuomenės narių poreikių tenkinimu. Antra, tai laisvės visuomenėje išsaugojimas teisingumo pagalba. Pagaliau, trečia, tai dėmesys individui, jo, kartu ir visuomenės, interesams. Pilietinės visuomenės narys turi teisę ieškoti savo teisių apsaugos teisme⁵⁰.

Pagrindinis pilietinės visuomenės elementas – savarankiškas ir pilnateisis pilietis.

„Pilietinė visuomenė traktuojama kaip istoriškai susiklosčiusi etinio gyvenimo sankloda, apimanti ūki, socialinių interesų grupes bei institucijas, atsakingas už visuomenės

⁴⁵ Теория государства и права/ Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва: Юристъ, 2000. с. 262.

⁴⁶ Общая теория права: учебник для юридических вузов/ Под ред. А. С. Пиголкина. Москва, 1997. с. 332.

⁴⁷ A. Vaišvila. Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje. Vilnius, 2000. p. 84.

⁴⁸ Общая теория права: учебник для юридических вузов/ Под ред. А. С. Пиголкина. Москва, 1997. с. 330.

⁴⁹ А. Б. Венгеров. Теория государства и права: учебник для юридических вузов. Москва, 1998. с. 610.

⁵⁰ Ten pat, с. 611.

gerovę ir teisinį administravimą, ji nepriešinama valstybei, nes būtent valstybė organizuoja visuomenę į „organišką visumą“⁵¹.

Terminas „pilietinė visuomenė“ išreiškia konkretų visuomenės tipą (būklę), jos socialinę – ekonominę, politinę, teisinę prigimtį, išsivystymo lygį.

Pilietinė visuomenė – tai laisvų piliečių ir laisvanoriškai įsteigtų organizacijų bei asociacijų, apsaugotų nuo tiesioginio valstybės įsikišimo, saviraiškos sfera. Tai taip pat visuma tarpasmeninių santykių bei visuomeninių, kultūrinių, religinių ir kitų struktūrų, kurios visuomenėje veikia nesikišant valstybei.

Pateiktoji Hegelio pilietinės visuomenės samprata buvo suformuluota XIX amžiaus pradžioje. Per keletą šimtmečių pilietinės visuomenės turinys buvo papildytas ir naujomis vertybėmis. Tai atvirumas, pasaulietiškumas, naujos teisės ir laisvės, tarp jų ir teisė į informaciją, t.y. informacijos prieinamumą, visuomenės informavimo priemonių platinimą ir pan.⁵²

Lietuvos Respublikoje pilietinės visuomenės siekis atskleistas Konstitucijos preambulėje, kur įtvirtinta, jog „Tauta siekia atviros, teisingos, darnios pilietinės visuomenės ir teisinės valstybės“. Nuo jos neatsiejama ir Konstitucijos 26 straipsnio 1 dalyje įtvirtinta viena iš pamatinių žmogaus laisvių: minties, tikėjimo ir sąžinės laisvė yra nevaržoma. Ši laisvė užtikrina galimybę įvairių pažiūrų žmonėms gyventi atviroje, teisingoje ir darnioje pilietinėje visuomenėje.

Pasak Konstitucinio Teismo 200m.birželio 13d. nutarimo, minties, tikėjimo ir sąžinės laisvė teisinio reguliavimo dalyku tampa tik tuo mastu, kuriuo žmogus veikdamas išreiškia savo mintis ar tikėjimą. Kol jis tik išpažįsta religiją arba tikėjimą, tai yra jo neliečiamo privataus gyvenimo sritis. Be to, įsitikinimų bei jų raiškos laisvė įtvirtina ideologinį, kultūrinį ir politinį pliuralizmą. Jokios pažiūros ar ideologija negali būti paskelbtos esančios privalomos ir primestos individui – laisvai savo pažiūras formuojančiam ir reiškiančiam asmeniui, atviros demokratinės pilietinės visuomenės nariui. Tai yra prigimtinė žmogaus laisvė. Valstybė turi būti neutrali įsitikinimų atžvilgiu, ji neturi teisės nustatyti kokią nors privalomą pažiūrų sistemą.

Pilietinės visuomenės idėja (nors šis terminas ir nevertojamas) ryški Konstitucijos 3 str. 2 d. nuostatoje, kad Tauta ir kiekvienas pilietis turi teisę priešintis bet kam, kas prievarta kėsina į Lietuvos valstybės nepriklausomybę, teritorijos vientisumą, konstitucinę santvarką, ir 8 str. nuostatoje, kad valstybinės valdžios ar jos institucijos užgrobimas smurtu laikomi antikonstituciniais veiksmais, yra neteisėti ir negalioja. Taigi pilietinė visuomenė kaip konstitucinis principas susijusi ne tik su teisinės valstybės, bet ir su Konstitucijos viršenybės bei demokratijos ir suvereniteto principais.

⁵¹ T. Birmontienė, E. Jarašiūnas, E. Kūris ir kt. Lietuvos konstitucinė teisė. Vilnius, 2001. p. 257.

⁵² А. Б. Венгеров. Теория государства и права: учебник для юридических вузов. Москва, 1998. с. 614.

Konstitucijos 21 straipsnio 3 dalyje nustatyta: „Draudžiama žmogų kankinti, žaloti, žeminti jo orumą, žiauriai su juo elgtis, taip pat nustatyti tokias bausmes“. Konstitucinio Teismo 1998m. gruodžio 9d. nutarime „Dėl Baudžiamojo kodekso 105 straipsnio sankcijoje numatytos mirties bausmės“ nurodyta, kad žmogaus gyvybė ir jo orumas sudaro asmenybės vientisumą, reiškia žmogaus esmę. Gyvybė ir orumas yra neatimamos žmogaus savybės, kurios yra aukščiau įstatymo. Konstitucijos paskirtis tokiu atveju yra užtikrinti šių vertybių gynimą ir gerbimą. Jos 18 straipsnyje numatyta išskirtinė prigimtinių teisių apsauga iš esmės užkerta kelią Baudžiamojo kodekso 105 straipsnio sankcijoje numatyti mirties bausmę. Įvykdžius mirties nuosprendį kartu yra paneigiama nusikaltėlio žmogiškoji esmė, jis netenka bet kokio žmogaus orumo, nes valstybė asmenį tuomet traktuoja tik kaip objektą, kuris turi būti eliminuotas iš žmonių bendrijos.

“Pilietinėje visuomenėje įtvirtinama humanistinė teisinė tvarka (Konstitucinio Teismo 1998 m. gruodžio 9 d. nutarimas); joje derinamas visuomenės solidarumas ir asmeninė atsakomybė už savo likimą (Konstitucinio Teismo 1997 m. kovo 12 d. nutarimas); pilietinė visuomenė remiasi ideologiniu, kultūriniu ir politiniu pliuralizmu: jokios pažiūros ar ideologija negali būti paskelbtos esančios privalomos ir primestos individui, o valstybė turi būti neutrali įsitikinimų atžvilgiu ir neturi teisės nustatyti tam tikrą privalomą pažiūrų sistemą (Konstitucinio Teismo 2000 m. birželio 13 d. nutarimas); pilietinėje visuomenėje turi būti užtikrinama vieša demokratinė aukščiausiųjų pareigūnų veiklos kontrolė ir kartu jiems suteikiamos papildomos garantijos atlikti savo pareigas vadovaujantis įstatymu ir teise (Konstitucinio Teismo 1999 m. gegužės 11 d. nutarimas)”⁵³.

Pilietinę visuomenę kaip teisinę kategoriją suponuoja jos neatsiejamumas nuo teisinės valstybės.

Pilietinės visuomenės dėka teisinė valstybė nėra vien tik savo požymių sąrašas, schema, bet tampa veikiančiu organizmu, užtikrinančiu kiekvieno individo tikslų bei interesų įgyvendinimą.

5. Valstybės ir visuomenės tarpusavio atsakomybė

Teisės teorijoje rusų kalba dažnai aptinkamas valstybės ir visuomenės tarpusavio atsakomybės elementas,⁵⁴ kuris dar gali būti suformuluotas kaip „valstybės atsakomybė savo piliečiams“⁵⁵ arba „valdžios ir visuomenės funkcijų atribojimas“⁵⁶.

Santykiai tarp valstybės, kaip politinės valdžios turėtojos, ir piliečio, kaip šios valdžios formulavimo ir įgyvendinimo proceso dalyvio, grindžiami lygybės ir teisingumo

⁵³ T. Birmontienė, E. Jarašiūnas, E. Kūris ir kt. Lietuvos konstitucinė teisė. Vilnius, 2001. p. 258.

⁵⁴ Теория государства и права/ Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва: Юристъ, 2000. с. 262.

⁵⁵ Научно-практический комментарий к Конституции Российской Федерации/ Отв. ред. В. В. Лазарев. Москва, 2002. с. 25.

⁵⁶ Общая теория права: учебник для юридических вузов/ Под ред. А. С. Пиголкина. Москва, 1997. с. 332.

principais. Valstybė įsipareigoja užtikrinti teisingumą santykiuose su kiekvienu piliečiu. Paklusdamos teisei valstybės institucijos negali pažeisti jos nuostatų, taigi atsako už šios pareigos nevykdymą.

Įstatymų privalomumą valstybinės valdžios atžvilgiu užtikrina garantijų sistema, kurios susiję su valdininkų atsakomybe rinkėjams, bet kurio lygmens valstybės pareigūnų atsakomybe už pareigų nevykdymą, piliečių teisių pažeidimus.

Tais pačiais pagrindais grindžiama ir asmens atsakomybė valstybei. Valstybės prievarta negali pažeisti asmens laisvės, turi būti teisėta, atitikti padaryto pažeidimo sunkumą.

Piliečio ir valstybės tarpusavio sąveika, kaip teisinės valstybės požymis, neatsiejamas nuo pilietinės visuomenės sampratos. Valstybės ir piliečio tarpusavio teisės ir pareigos užtikrina tiek privačių, tiek bendrų (nacionalinių, stambių socialinių grupių ir pan.) interesų suderinamumą⁵⁷.

Valstybės ir piliečių abipusės atsakomybės sistemos kūrimas bei valstybės atsakomybė už valstybinių institucijų ir pareigūnų neteisėtais arba nepagrįstais veiksmais padarytą žalą Lietuvoje taip pat priskiriamas prie teisinės valstybės formaliųjų požymių⁵⁸.

6. Tautos suverenitetas

Lietuvoje konstitucinis teisinės valstybės principas neatsiejamas nuo Tautos suvereniteto principo, įtvirtinto nuostatose, kad suverenitetas – aukščiausiaji valdžia – priklauso Tautai (2 str.); kad niekas negali varžyti ar riboti Tautos suvereniteto, savintis visai Tautai priklausančių suverenių galių (3 str. 1 d.); kad svarbiausi Valstybės bei Tautos gyvenimo klausimai sprendžiami referendumu (9 str. 1 d.); kad aukščiausią suverenią galią Tauta vykdo tiesiogiai ar per demokratiškai išrinktus atstovus (4 str.); kad piliečiai turi teisę dalyvauti valdant savo šalį ir tiesiogiai, ir per demokratiškai išrinktus atstovus (33 str.); taip pat įvairiose Konstitucijos nuostatose, reglamentuojančiose valstybės institucijų sudarymo tvarką ir veiklą, jų pusiausvyrą ir atskaitomybę piliečiams.

Konstitucijoje įtvirtintas principas „Suverenitetas priklauso Tautai“ reiškia tik tai, jog aukščiausią valstybės valdžią vykdo organai, kuriems tauta perduoda valdžios galias tam tikromis sąlygomis⁵⁹. Teisėta galima laikyti tik demokratiškai, t.y. tautos ir kiekvieno žmogaus suvereniteto pagrindu suformuotą ir demokratiškai funkcionuojančią valdžią.

⁵⁷ А. Б. Венгеров. Теория государства и права: учебник для юридических вузов. Москва, 1998. с. 617.

⁵⁸ A. Vaišvila. Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje. Vilnius, 2000. p. 84.

⁵⁹ S. Stačiokas. M. Romerio mokymas apie suverenitetą ir konstitucingumą aktualus ir šiandien//Justitia, 2000, Nr. 3. p. 7.

Taigi šalia tautos suvereniteto atsiranda ir valdžios suverenitetas, kurį, kaip atskirą teisinės valstybės požymį, išskiria A. S. Pigolkinas⁶⁰.

Pasak S. Stačioko, „pilietis, kaip valdžios sprendimų priėmimo dalyvis, yra ne kas kita, kaip rinkėjas. Jis yra vienintelis rinkimų, taigi valdžios kontrolės ir tiesioginės demokratijos formų subjektas. Kiekvieno asmeninis sprendimas politiniame procese yra Tautos, kaip kolektyvinio sprendimo, taigi Tautos suvereniteto, išraiška“⁶¹.

Teisinė valstybė – savo teisei paklūstanti valstybė. Čia turima mintyje ne tik vidaus, bet ir tarptautinė teisė, kuri įpareigoja šią valstybę. Konstitucija taip pat gina valstybės, kartu tautos ir žmogaus, suverenitetą nuo išorės poveikio, taip pat galinčio sukliudyti įgyvendinti minimą teisę. Taigi kalbame ne tik apie tautos suverenitetą valstybės viduje (vidinį suverenitetą), bet ir tautos sukurtos valstybės nepriklausomybę (išorinį suverenitetą).

Valstybė, pažeidžianti savo pačios įstatymus ir tarptautinius įsipareigojimus, gali kelti pavojų kitų valstybių suverenitetui, savo neteisėtu elgesiu kitų tarptautinių santykių dalyvių atžvilgiu žaloti ir savo pačios suverenitetą⁶².

Todėl svarbu įtvirtinti tarptautinės teisės viršenybę nacionalinės teisės bei vidaus politikos atžvilgiu.

Trumpai apibendrinant tautinio suvereniteto idėją, galima teigti, jog ji tapo visiems privalomu konstituciniu principu norminant valstybės ir piliečių santykius. Kad išrinktieji nepiknaudžiautų gautais valdžios įgaliojimais, savavališkai jų neplėstų, kad naudojimąsi tais įgaliojimais būtų galima kontroliuoti, pagrindiniu savo įstatymu (konstitucija) tauta nustato, kurią dalį savo suvereniteto ir kokiu mastu ji perduoda savo išrinktiems atstovams.

7. Teisėjų ir teismų nepriklausomumas

Dar vienas teisinės valstybės bruožas, aptinkamas teisinėje literatūroje, yra teisėjų ir teismų nepriklausomumas.

Šį bruožą E. Šileikis išskiria aiškindamas, jog tai „nėra savitiksliis dalykas – tai yra būtina žmogaus teisių ir laisvių apsaugos sąlyga“⁶³.

1999m. gruodžio 21d. nutarimu Konstitucinis Teismas konstatavo, kad teisingumo vykdymas – teismų funkcija, lemianti šios valdžios vietą valstybės valdžios institucijų sistemoje ir teisėjų statusą. Jokia kita valstybės institucija ar pareigūnas negali vykdyti šios funkcijos. Teismai, vykdydami teisingumą, privalo užtikrinti Konstitucijoje, įstatymuose ir kituose teisės

⁶⁰ Общая теория права: учебник для юридических вузов/ Под ред. А. С. Пиголкина. Москва, 1997. с. 332.

⁶¹ S. Stačiokas. M. Romerio mokymas apie suverenitetą ir konstitucingumą aktualus ir šiandien//Justitia, 2000, Nr. 3. p. 8.

⁶² С. В. Черниченко. Теория международного права. Т. 2. М., 1999. с. 50.

⁶³ E. Šileikis. Alternatyvi konstitucinė teisė. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2003. p. 201.

aktuose išreikštos teisės įgyvendinimą, garantuoti teisės viršenybę, apsaugoti žmogaus teises ir laisves. Ši išskirtinė teismo funkcija suponuoja teisėjo ir teismų nepriklausomumą, kuris yra vienas iš svarbiausių teisingumo vykdymo principų, fundamentalus demokratinės valstybės bruožas.

Be to, 1996m. gruodžio 6d. nutarime pažymėta, kad „nepriklausomumas yra ne privilegija, o viena svarbiausių teisėjo ir teismo pareigų, išplaukianti iš Konstitucijos garantuotos žmogaus teisės turėti bešališką ginčo arbitrą“. Vykdydamas teisingumą, teismas nepriklauso nuo byloje dalyvaujančių asmenų ir klauso tik įstatymo. Į teisėjo ar teismo veiklą negali kištis niekas – nei valdžios ar valdymo institucijos, nei valstybės pareigūnai, nei politinės partijos ar visuomeninės organizacijos, nei piliečiai. Kita vertus, teisėjo ir teismų nepriklausomumo konstitucinis principas reiškia ne tik teisėjo ir teismų, vykdančių teisingumą, nepriklausomumą, bet ir teismų kaip teisminės valdžios institucijų sistemos nepriklausomumą. Jis užtikrinamas nustatant teisėjo įgaliojimų trukmės neliečiamumo, teisėjo asmens neliečiamumo, teisėjo socialinio (materialinio) pobūdžio garantijas, įtvirtinant teisminės valdžios savivaldą⁶⁴.

Kiek kitaip su teismu susijusį teisinės valstybės požymį formuluoja V. V. Lazarevas: „teismas – kaip teisinio valstybingumo apsaugos modelis, pavyzdys, priemonė“⁶⁵.

Tuo tarpu A. Vaišvila jau kalba apie teismus, kaip apie priežiūros ir kontrolės, bet ne teisingumo vykdymo institucijas. Jis išskiria tokį formalųjį teisinės valstybės požymį: „Konstitucinio ir administracinio teismų vykdoma valstybinė valdžios veiksmų teisėtumo kontrolė“⁶⁶.

Šio požymio išskyrimas aiškinamas tuo, kad visų ginčų dėl administracijos aktų ir veiksmų teisėtumo bei įstatymų leidybos aktų atitikimo Konstitucijai sukonzentravimas specializuotuose teismuose esąs tikslingesnis, nei jų išblaškymas įvairiose teisminėse instancijose. Priešingu atveju kils pavojus, kad ta pati nuostata bus skirtingai aiškinama skirtingų teismų.

Keletas požymių, aptinkamų teisės doktrinoje, iš esmės panašūs į jau paminėtuosius, todėl nesikartodami palyginimui galime pateikti trumpas jų formuluotes.

Pavyzdžiui, su teisės viršenybės principu sietinas N. I. Matuzovo pateiktas „politinės valdžios susaistymo teise bei teisinių apribojimų režimo valstybinėms struktūroms formulavimo“ principas⁶⁷.

⁶⁴ T. Birmontienė, E. Jarašiūnas, E. Kūris ir kt. Lietuvos konstitucinė teisė. Vilnius, 2001. p. 250.

⁶⁵ Общая теория права и государства/ Под ред. В. В. Лазарева. Москва: Юрист, 1994. с. 295.

⁶⁶ A. Vaišvila. Teisinė valstybė ir jos perspektyvos//Justitia, 1997, Nr. 2. p. 23.

⁶⁷ Теория государства и права/ Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва: Юристъ, 2000. с. 262.

Panašiai teisės viršenybę įtvirtina V. V. Lazarevas, nurodydamas „įstatymų atitikimo teisei ir valstybinės valdžios teisinio organizavimo“⁶⁸ požymį .

Vienas iš teisės viršenybės aspektų (nacionalinės teisės atitikimo tarptautinei) atskleidžiamas A. S. Pigolkinio pateiktame „vidaus teisės aktų atitikimo visuotinai pripažintoms tarptautinės teisės normoms ir principams“ reikalavime⁶⁹ .

Tautos suvereniteto požymį primena A. S. Pigolkinio išskirtas „visuomenės formuojamų valdžios institucijų bei įstatymų leidybos kontrolės“ elementas⁷⁰ .

Nuo pilietinės visuomenės sampratos neatsiejamas „aukšto visuomenės teisinės sąmonės ir teisinės kultūros lygio“ poreikis⁷¹ .

Tuo tarpu „antimonopolinių mechanizmų, neleidžiančių sutelkti valdžią vienoje rankose, kūrimo“ principas⁷² suprantamas kaip ne kas kita, bet valdžių padalijimo principo atitikmuo.

E. Šileikio pateikiama „asmens teisinės savigynos galimybė ir valstybės teismo asmens gynimo būtinybė“⁷³ negalima be nepriklausomo teisėjo ir teismo.

Apžvelgus ką tik pateiktas formuluotes, akivaizdu, kad skaidydami ir detalizuodami pagrindinius teisinės valstybės požymius, galime išvesti galybę naujų, tačiau visgi neatsiejamų nuo minėtųjų, principų. Todėl bet koks baigtinis teisinės valstybės požymių sąrašas yra negalimas.

Be to, Konstitucinis Teismas savo veikloje yra suformulavęs dar daugiau teisinės valstybės požymių.

8. Teisinės valstybės požymiai pagal instrumentalistinę ir substantyvinę teisinės valstybės sampratą

Konstitucinio Teismo išaiškinimais grindžiama įvairių Konstitucijos normų ar principų samprata – nauja tendencija, atspindinti teisės mokslo konstitucionalizacijos tendencijas, konstitucinės doktrinos atsiradimą.

Konstitucinės doktrinos formavimas – tai ne tik galimų Konstitucijos teksto „nelygumų“ paaiškinimas, dviprasmybių pašalinimas arba itin aptakių Konstitucijos formuluočių sukonkretinimas. Neretai konstitucinėje doktrinoje yra suformuluojamos bei

⁶⁸ Общая теория права и государства/ Под ред. В. В. Лазарева. Москва: Юрист, 1994. с. 295.

⁶⁹ Общая теория права: учебник для юридических вузов/ Под ред. А. С. Пиголкина. Москва, 1997. с. 332.

⁷⁰ Там же, с. 332.

⁷¹ Теория государства и права. Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва: Юристъ, 2000. с. 262.

⁷² Общая теория права: учебник для юридических вузов/ Под ред. А. С. Пиголкина. Москва, 1997. с. 332.

⁷³ E. Šileikis. Alternatyvi konstitucinė teisė. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2003. p. 201.

įtvirtinamos (paprastai kaip konstituciniai principai) ir nuostatos, neįrašytos Konstitucijos tekste, bet logiškai išplaukiančios iš Konstitucijos kaip visumos⁷⁴.

Taigi, konstitucinių principų, tarp jų ir teisinės valstybės principo turinys atskleidžiamas oficialiai aiškinant Konstituciją – plėtojant konstitucinę doktriną kiekvienu klausimu, kuris tam tikroje byloje yra Konstitucinio Teismo nagrinėjimo dalykas.

Tas pats konstitucinis principas vienoje byloje aiškinamas plačiai, o kitose jis tik trumpai primenamas. Faktiškai konstituciniai principai nuolat performuluojami – atskleidžiami vis kiti jų aspektai, kartais patikslinama ankstesnė doktrina skirtingai sudėliojant akcentus. Tai nesibaigiantis procesas⁷⁵.

Konstitucinis Teismas yra pažymėjęs, kad „kiekvieno teisės instituto atitikimas Konstitucijai turi būti vertinamas pagal tai, ar jis atitinka konstitucinius teisinės valstybės principus. Atskleisti teisinės valstybės sampratos turinį – konstitucinės doktrinos funkcija” (Konstitucinio Teismo 1990m. gegužės 11d. nutarimas). Kol kas konstitucinė teisinės valstybės doktrina yra gana fragmentiška. Daugiau pažymimi, išryškunami atskiri teisinės valstybės požymiai, kuriuos Konstitucinis Teismas laikė reikalingais akcentuoti nagrinėjant tam tikras bylas. Vis dėlto yra pagrindas teigti, kad Konstitucinis Teismas, žingsnis po žingsnio formuodamas teisinės valstybės doktriną, orientuojasi į teisės mokslo generuojamą teisinės valstybės teoriją bei lyginamąją teisėtyrą.

Kadangi teisinės valstybės idėja yra Vakarų teisės tradicijos produktas, verta atkreipti dėmesį į tai, kokie teisinės valstybės „parametrai“ išskiriami mokslinėje teisinėje literatūroje ir kaip jie traktuojami Europos jurisprudencijoje⁷⁶.

Čia teisinės valstybės koncepcija šiandien rutuliojama dviem kryptimis, kurių abiejų teorinis pagrindas yra teisės viršenybės idėja. Pirmoji, instrumentalistinė, teisinės valstybės samprata diktuoja tokius teisinės valstybės požymius:

- a) normų bendras pobūdis, leidžiantis jas taikyti visiems numatytiems teisės subjektams;
- b) normų prieinamumas arba viešumas, užtikrinantis teisės subjektams galimybę jas sužinoti;
- c) normų išankstinis pobūdis, reiškiantis, kad jos bus nustatytos dar iki iškylant reikalui jas taikyti;
- d) normų aiškumas, suprantamumas teisės subjektams;
- e) normų neprieštaringumas, negalimumas vienu metu ir reikalauti tam tikro elgesio, ir jį drausti;
- f) normų „adresatų“ pajėgumas elgtis pagal normų reikalavimus;
- g) normų santykinis stabilumas;

⁷⁴ E. Kūris. Konstitucija, konstitucinė doktrina ir Konstitucinio Teismo diskrecija//Konstitucijos aiškinimas ir tiesioginis taikymas. Baltijos ir Skandinavijos šalių konferencijos medžiaga. 2002-03-15 - 16 d., Vilnius. p. 17.

⁷⁵ E. Kūris. Konstituciniai principai ir Konstitucijos tekstas (2)//Jurisprudencija. 2002, T. 24 (16). p. 64.

⁷⁶ T. Birmontienė, E. Jarašiūnas, E. Kūris ir kt. Lietuvos konstitucinė teisė. Vilnius, 2001. p. 242.

h) normų „kongruentiškumas“, t.y. atitikties tarp elgesio, kurio reikalauja normos, ir elgesio, kurio reikalauja teisėsaugos ir kitos teisę taikančios institucijos.

Antroji, substantyvinė, teisinės valstybės samprata papildomai reikalauja, kad:

- a) ne tik normų „adresatai“ pajėgtų elgtis taip, kaip reikalauja normos, bet ir valdžios institucijos, nustatydamos teisės normas, veiktų gera valia;
- b) panašios bylos būtų sprendžiamos panašiai, taigi teisėjai neturėtų absoliučios nuožiūros, kaip taikyti teisės normas;
- c) įstatymai būtų žinomi, negaliojūt atgal, nebūtų baudžiama už tai, kas nebuvo uždrausta, o nusikaltimai būtų griežtai apibrėžti;
- d) būtų paisoma prigimtinio teisingumo reikalavimų, kaip antai tinkamo teisinio proceso, teismo posėdžių viešumo, teismų nešališkumo ir nepriklausomumo ir pan.⁷⁷

Teisinė valstybė reiškia, kad valdo ne žmonės, bet teisė. Ta pačia kryptimi formavosi Europos Teisingumo Teismo jurisprudencija, kurioje buvo suformuluoti vadinamieji bendrieji teisės principai. Iš jų paminėtini proporcingumo principas, pagal kurį taikomos teisinės priemonės turi būti tinkamos tikslams pasiekti ir neperžengti būtinumo ribų; teisėtų lūkesčių principas, pagal kurį turi būti ginamas teise besiremiantis suinteresuotų asmenų pasitikėjimas; procesinės teisės principai, įtvirtinantys teisę būti išklaustyti, teisę į gynybą ir teisę į privataus gyvenimo neliečiamumą; gero valdymo principai (administracinis sąžiningumas ir t.t.) ir kt. Paminėtina ir Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencija, kurioje, aiškinant Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvenciją, formuluojami principai, atitinkantys tuos, formuluojamus mokslinėje teisinės valstybės koncepcijoje: teismo nešališkumas, teismo nagrinėjimo viešumas, teisė į gynybą, teisė į asmeninio gyvenimo gerbimą, minties, sąžinės ir religijos laisvė, socialinės ir politinės veiklos laisvė ir kt.⁷⁸

Svarbu pabrėžti, kad Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencija ir nacionalinių konstitucinių teismų jurisprudencija tarpusavyje sąveikauja. Čia nėra galimybių aptarti visos Lietuvos Konstitucinio teismo jurisprudencijos, tačiau pažymėtina, kad daugelis minėtų teisinės valstybės požymių yra siauriau ar plačiau nurodomi kaip Lietuvos konstituciniai principai. Trumpai juos aptarsime.

Teisės normų bendras pobūdis. Konstitucinis Teismas yra nurodęs, kad įstatymuose nustatomos bendro pobūdžio taisyklės, o poįstatyminiuose aktuose šios normos gali būti tik detalizuojamos (Konstitucinio Teismo 1995 m. spalio 27 d. nutarimas). Kita vertus, tam tikrais atvejais įstatymų leidėjas specialiu įstatymu gali nustatyti diferencijuotą ūkinės veiklos teisinį reguliavimą – numatyti išimtis, kada tam tikriems ūkio subjektams taikomas ne bendrasis, o

⁷⁷ T. Birmontienė, E. Jarašiūnas, E. Kūris ir kt. Lietuvos konstitucinė teisė. Vilnius, 2001. p. 243.

⁷⁸ V. Berger. Europos žmogaus teisių teismo jurisprudencija. Vilnius: Pradai, 1997.

specialusis įstatymas (Konstitucinio Teismo 2000 m. spalio 18 d. nutarimas). Jei yra bendrųjų ir specialiųjų normų konkurencija, taikomos specialiosios normos (Konstitucinio Teismo 1996 m. vasario 28 d. nutarimas).

Istatymo viršenybė. Šis principas reiškia, jog tarp visų bendro pobūdžio normų yra hierarchija (kurios viršūnėje – Konstitucija). Įstatymas saisto ir patį įstatymų leidėją: jis negali nevykdyti savo paties išleistų įstatymų.

Konstitucijos straipsnyje (102 str. 1 d.) įtvirtinta ne tik Konstitucijos viršenybė visų kitų teisės aktų atžvilgiu, bet ir įstatymo viršenybė poįstatyminių aktų atžvilgiu: „Konstitucinis Teismas sprendžia, ar įstatymai ir kiti Seimo aktai neprieštaruja Konstitucijai, o Respublikos Prezidento ir Vyriausybės aktai – neprieštaruja Konstitucijai arba įstatymams“.

Teisės normų prieinamumas, galėjimas jas žinoti ir normų išankstinis pobūdis. Konstitucinėje doktrinoje pabrėžiama, kad negalima iš asmens reikalauti laikytis taisyklių, kurių jo veiklos metu nebuvo ir todėl jis negalėjo žinoti būsimų reikalavimų. Teisės subjektas turi būti tikras, kad jo veiksmai, padaryti vadovaujantis teisės aktais, galiojusiais jų padarymo metu, bus laikomi teisėtais (Konstitucinio Teismo 1994 m. kovo 16 d. nutarimas). Konstitucinio Teismo aktuose ne kartą buvo pabrėžta ir tai, kad teisės aktai negalioja atgal (Konstitucinio Teismo 1994 m. liepos 5 d., 1995 m. gruodžio 22 d., 1997 m. gegužės 29 d., 1998 m. kovo 25 d.). Net tais atvejais, kai teisės aktas yra pažymėtas tam tikra „slaptumo“, „visiško slaptumo“ ar panašia žyma, jis negali būti nuslepiamas nuo teismo, o teisės aktai, susiję su žmogaus teisėmis, apskritai neturi būti žymimi jokiais slaptumo žymomis (Konstitucinio Teismo 2000 m. balandžio 5 d. nutarimas).

Teisės normų aiškumas ir neprieštaringumas. Doktrinoje ne kartą įvairiais aspektais akcentuotas būtinumas teisės normas formuluoti aiškiai ir neprieštaringai. Konstitucinis Teismas apskritai linkęs paaiškinti neaiškias teisės aktų formuluotes tokiu būdu, kad jose išdėstytų nuostatų realizavimas nepažeistų Konstitucijos normų ir konstitucinių principų, o kartais specialiai nurodo, kad tam tikras neaiškumas savaime nėra pakankamas pagrindas pripažinti teisės aktą prieštaraujančiu Konstitucijai (Konstitucinio Teismo 1999 m. birželio 23 d., 2000 m. kovo 15 d., 2001 m. sausio 25 d. nutarimai)⁷⁹.

Prigimtinis teisingumas. Teisingumas yra vienas iš pagrindinių teisės kaip socialinio gyvenimo reguliavimo priemonės tikslų; jis yra vienas svarbiausių moralinių vertybių ir teisinės valstybės pagrindų; jis gali būti įgyvendintas užtikrinant tam tikrą interesų pusiausvyrą, išvengiant atsitiktinumų ir savivalės, socialinio gyvenimo nestabilumo, interesų priešpriešos (Konstitucinio Teismo 2000 m. gruodžio 6 d. nutarimas). Prigimtinio teisingumo turinys negali

⁷⁹ T. Birmontienė, E. Jarašiūnas, E. Kūris ir kt. Lietuvos konstitucinė teisė. Vilnius, 2001. p. 247.

būti atsietas nuo žmogaus prigimtinių teisių doktrinos, kurios išeities taškas yra Konstitucijos 18 str. nuostata, kad žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės.

Konstitucinis teismas, aiškindamas konstitucines nuostatas, įtvirtinančias žmogaus teisę į gyvybę ir orumą, pabrėžė, kad šios teisės yra „aukščiau įstatymo“, o Konstitucijos paskirtis - „užtikrinti jų gerbimą ir gynimą“ (Konstitucinio Teismo 1998 m. gruodžio 9 d. nutarimas). Doktrinoje taip pat kaip konstitucinis principas įtvirtinta nuostata, kad „prigimtinių žmogaus teisių skirtingas aiškinimas ir nevienodas taikymas atskiroms asmenų kategorijoms yra neleistinas“ (Konstitucinio Teismo 1996 m. sausio 24 d. nutarimas). Taigi prigimtinis teisingumas suponuoja asmenų lygybę; šis principas tiesiogiai įtvirtintas Konstitucijos 29 straipsnyje. Pagaliau, prigimtinis teisingumas neatsiejamas nuo humanizmo (Konstitucinio Teismo 1997 m. lapkričio 13 d., 2001 m. sausio 11 d. nutarimai), įtvirtinto įvairiose Konstitucijos nuostatose: draudžiama žmogų kankinti, žaloti, žeminti jo orumą, žiauriai su juo elgtis, taip pat nustatyti tokias bausmes (21 str. 2 d.), draudžiama versti duoti parodymus prieš save, savo šeimos narius ir artimus giminaičius (31 str. 3 d.) ir kt.⁸⁰.

Tinkamas teisinis procesas (procedūra). Jurisprudencijoje ši sąvoka pažodžiui nėra vartota, bet Konstitucinis Teismas yra vartojęs kitas artimas sąvokas: tinkamo teismo proceso (Konstitucinio Teismo 1999 m. vasario 5 d. nutarimas), tinkamos teisminės procedūros (Konstitucinio Teismo 2000 m. rugsėjo 19 d. nutarimas), taip pat teisingo teismo proceso (Konstitucinio Teismo 1999 m. gegužės 11 d. nutarimas). Be to, įvairiuose Konstitucinio Teismo aktuose pabrėžiama, jog pagal Konstituciją būdina užtikrinti asmens teisę į gynybą, galimybę jam dalyvauti apklausiant liudytojus, tiriant įrodymus, teisę turėti advokatą, teisę į vertėją ir pan.

Proporcingumas. Jau pačiose pirmosiose bylose, susijusiose su pagrindinėmis žmogaus teisėmis, Konstitucinis Teismas taikė proporcingumo principą. Nors šis principas nėra įvardintas Konstitucijoje, mūsų konstitucinėje jurisprudencijoje jis yra laikomas privalomu teisminės valstybės požymiu. Tai doktrinoje suformuluotas išvestinis principas. Konstitucinis Teismas pirmąsyk jį paminėjo darydamas nuorodą į Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudenciją (Konstitucinio Teismo 1996 m. balandžio 18 d. nutarimas). Vėliau buvo konstatuota, kad „įstatymais apibrėžiant teisių įgyvendinimo ribas, būtina atsižvelgti į atitinkamos teisės (ar laisvės) paskirtį bei prasmę ir Konstitucijoje nustatytas jos ribojimo galimybes bei sąlygas. Pirmiausia reikia išsiaiškinti ribojimo tikslus bei paskirtį, o antra, nustatyti, ar ribojimo priemonės yra proporcingos siekiamam teisėtam tikslui“ (Konstitucinio Teismo 1997 m. vasario 13 d. nutarimas)⁸¹.

⁸⁰ T. Birmontienė, E. Jarašiūnas, E. Kūris ir kt. Lietuvos konstitucinė teisė. Vilnius, 2001. p. 248-249.

⁸¹ Ten pat, p. 250-251.

Bylose remiamasi būtinumu išlaikyti pusiausvyrą tarp asmens teisės ir viešojo intereso (Konstitucinio Teismo 2000 m. sausio 7 d. nutarimas) bei konstituciniais teisingumo ir teisinės valstybės principais: už teisės pažeidimus valstybės nustatomos poveikio priemonės turi būti proporcingos teisės pažeidimui, turi atitikti siekiamus teisėtus ir visuotinai svarbius tikslus, neturi varžyti asmens akivaizdžiai labiau negu reikia šiems tikslams pasiekti. Šie principai neleidžia nustatyti už teisės pažeidimus tokių nuobaudų, kurios būtų akivaizdžiai neproporcingos teisės pažeidimui bei siekiamam tikslui (Konstitucinio Teismo 2000 m. gruodžio 6 d. nutarimas).

Teisėti lūkesčiai. Šiuo principu remtasi akcentuojant teisėtus privataus gyvenimo lūkesčius (Konstitucinio Teismo 2000 m. gegužės 8 d. nutarimas). Teisėtų lūkesčių principas įtvirtintas ne tik Lietuvos Respublikos Konstitucijos, bet ir Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencijos kontekste.

„Asmuo turi principinę galimybę veikti pagal teisėtų lūkesčių principą pagrįstai tikėdamas, kad teisė, kokia ji yra, iš esmės bus tokia ir toliau“⁸².

Minėtas principas sietinas su kitu, asmens teisinio saugumo ir tikrumo principu, kurį plėtojo Konstitucinis Teismas 2001 m. liepos 12 d. nutarime dėl teisėjų atlyginimų mažinimo. Čia teigiama, kad „vienas iš esminių Konstitucijoje įtvirtinto teisinės valstybės principo elementų yra teisinio saugumo principas. Jis reiškia valstybės pareigą užtikrinti teisinio reguliavimo tikrumą ir stabilumą, apsaugoti teisinių santykių subjektų teises, taip pat įgytas teises, gerbti teisėtus interesus bei teisėtus lūkesčius. Principo paskirtis – laiduoti asmens pasitikėjimą savo valstybe ir teise.

Analizuojant šį principą pažymėtini du aspektai. Pirma, teisinio saugumo imperatyvas suponuoja tam tikrus privalomus reikalavimus pačiam teisiniam reguliavimui. Jis privalo būti aiškus ir darnus, teisės normos turi būti formuluojamos tiksliai. Žemesnio lygmens teisės aktai neturi prieštarauti aukštesnio lygmens teisės aktams, ir joks teisės aktas negali prieštarauti Konstitucijai. Teisės norminiai aktai turi būti nustatyta tvarka paskelbiami, ir su jais turi turėti galimybę susipažinti visi teisinių santykių subjektai. Antra, šis principas apima ir keletą reikalavimų, susijusių su teisinio reguliavimo galiojimu. Pagal šį principą teisinį reguliavimą galima keisti tik laikantis iš anksto nustatytos tvarkos ir nepažeidžiant Konstitucijos principų ir normų, teisinio reguliavimo pataisomis negalima paneigti asmens teisėtų interesų ir teisėtų lūkesčių, turi būti užtikrinamas jurisprudencijos tęstinumas.

Teisinio saugumo principo turi laikytis visos valstybinės valdžios institucijos. Ypač svarbu, kad šio principo laikytųsi įstatymų leidejas, reguliuodamas Konstitucijoje įtvirtintų asmens teisių ir laisvių įgyvendinimą, kad nepagrįstai nebūtų pabloginta asmens teisinė padėtis, kad nebūtų paneigtos įgytos teisės, teisėti interesai bei teisėti lūkesčiai.

⁸² E. Šileikis. Alternatyvi konstitucinė teisė. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2003. p. 199.

Teisinio saugumo principas suponuoja ir tai, kad jei dėl valstybinės valdžios institucijų veiksmų ar sprendimų yra pažeidžiamos asmens teisės, asmeniui turi būti garantuota šių teisių veiksminga teisminė gynyba. Viena iš būtinų tokios gynybos sąlygų – teisėjo ir teismų nepriklausomumas ir nešališkumas. Taigi teisėjo ir teismų nepriklausomumo garantijos yra reikšmingos ir kiekvieno visuomenės nario teisinio saugumo užtikrinimo požiūriu“ (Konstitucinio Teismo 2001m.liepos 12d. nutarimas).

Tai toli gražu ne visa Konstitucinio Teismo suformuluota teisinės valstybės kaip konstitucinio principo doktrina – tik jos kai kurie elementai.

Praktikoje kyla klausimų, ar tam tikrų konstitucinių principų įgyvendinimas yra konstitucinė pareiga, ar tik moralinė rekomendacija.

Pagal Konstitucijos 107 straipsnio 2 dalį Konstitucinio Teismo sprendimai klausimais, kuriuos Konstitucija priskiria jo kompetencijai, yra galutiniai ir neskundžiami. Mažą to, Konstitucinio Teismo įstatymo 72 straipsnio 2 dalyje nustatyta, kad „Konstitucinio Teismo nutarimai turi įstatymo galią ir yra privalomi visoms valdžios institucijoms, teismams, visoms įmonėms, įstaigoms bei organizacijoms, pareigūnams ir piliečiams“, o 5 dalyje – kad „Konstitucinio Teismo nutarimo pripažinti teisės aktą ar jo dalį nekonstituciniu galia negali būti įveikta pakartotinai priėmus tokį pat teisės aktą ar jo dalį“. Nors Konstitucinio Teismo įstatyme vartojama formuluotė „turi įstatymo galią“, iš cituoto konstitucinio ir teisinio reguliavimo, o ypač iš Konstitucijos 107 straipsnio 2 dalies nuostatos, darytina išvada, kad ši galia – ypatinga. Tai – Konstitucijos galia, nes jos negalima įveikti priimant įstatymą ar kitą teisės aktą⁸³.

Be to, Seimui ir Vyriausybei tenka vietoje Konstitucijai prieštaraujančių teisės aktų priimti kitus teisės aktus, atitinkančius Konstitucijos reikalavimus, tenka pareiga nepalikti nereglamentuotų visuomeninių santykių ir kuo skubiau užpildyti teisėje susidariusias spragas.

Taigi, konstituciniai principai teisėje gali būti taikomi remiantis teisės galią turinčiais Konstitucinio Teismo išaiškinimais (nutarimais). Juose išaiškinti tokie svarbūs konstituciniai principai, kaip valdžių padalijimas, pareiga laikytis nustatytos teisės aktų nustatytos procedūros ir kiti.

Teisinės valstybės principas praktiniu požiūriu svarbus vykdant konstituciškai ginčijamų aktų konstitucingumo kontrolę. Tiek Seimas, tiek kiti įstatymų leidybos proceso dalyviai rengiamus ir priimamus teisės aktus turi derinti su Konstitucija. Tai yra vienas iš svarbiausių konstitucinės santvarkos užtikrinimo priemonių ir vienas iš pamatinių teisinės valstybės reikalavimų.

⁸³ E. Kūris. Konstituciniai principai ir Konstitucijos tekstas (2)//Jurisprudencija. 2002, T. 24 (16). p. 63.

Konstitucinis Teismas 2000 m. vasario 23 d. nutarime konstatavo, kad „konstitucinis teisinės valstybės principas yra universalus principas, kuriuo grindžiama visa Lietuvos teisės sistema ir pati Lietuvos Respublikos Konstitucija, kad teisinės valstybės principo turinys atsiskleidžia įvairiose Konstitucijos nuostatose ir yra aiškintinas neatsiejamai nuo Konstitucijos preambulėje skelbiamo atviros, teisingos, darnios pilietinės visuomenės siekio. Konstitucijoje įtvirtintas teisinės valstybės principas, be kitų reikalavimų, suponuoja ir tai, kad turi būti užtikrintos žmogaus teisės ir laisvės, kad visos valstybės valdžią įgyvendinančios bei kitos valstybės institucijos turi veikti remdamosi teise ir paklusdamos teisei, kad Konstitucija turi aukščiausią juridinę galią ir kad įstatymai, Vyriausybės nutarimai bei kiti teisės aktai turi atitikti Konstituciją“.

Trumpai aptarsime minėtą nutarimą. Jis buvo priimtas tiriant Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1998 m. sausio 14 d. nutarimo Nr. 36 „Dėl 1998 metų pavyzdžio banderolių tabako gaminiams ir alkoholiniams gėrimams ženklinti įvedimo“ atitikimą Lietuvos Respublikos Konstitucijai.

Pareiškėjas – Seimo narių grupė kreipėsi į Konstitucinį Teismą su prašymu ištirti, ar minėto Vyriausybės nutarimo 6.4 papunkčiu patvirtintos „Lietuvos Respublikoje pagamintų ir parduodamų alkoholinių gėrimų ženklinimo 1998 metų pavyzdžio banderolėmis tvarkos“ 5 punktas neprieštaruja Konstitucijoje įtvirtintam teisinės valstybės principui.

Toje pačioje byloje buvo tiriamas ir konstatuotas to paties Vyriausybės nutarimo neatitikimas Konstitucijos 1, 23, 46 bei 29 straipsniams. Šiais straipsniais Konstitucijoje garantuojamas nuosavybės neliečiamumas ir nuosavybės teisių apsauga (23 straipsnis), įtvirtinta ūkinės veiklos laisvė ir iniciatyva, saugoma sąžiningos konkurencijos laisvė (46 straipsnis), nustatyta, kad įstatymui visi asmenys yra lygūs (29 straipsnis).

Todėl konstatavus, kad Vyriausybės 1998 m. sausio 14 d. nutarimu patvirtintos „Lietuvos Respublikoje pagamintų ir parduodamų alkoholinių gėrimų ženklinimo 1998 metų pavyzdžio banderolėmis tvarkos“ 5 punktas aukščiau nurodyta apimtimi prieštaruja Konstitucijos 23 straipsniui, 46 straipsniui ir 29 straipsnio 1 daliai, kartu konstatuotina, kad 5 punktas nurodyta apimtimi prieštaruja Konstitucijoje įtvirtintam teisinės valstybės principui (Konstitucinio Teismo 2000m.vasario 23d. nutarimas).

Turint omenyje aptariamo principo įtvirtinimą įvairiose Konstitucijos nuostatose, galima suprasti, kodėl Konstitucinio Teismo nutarimuose ginčijamo akto neatitiktis šiam principui nėra vienintelis argumentas, kadangi teisinį valstybingumą pažeidžiantis aktas neišvengiamai pažeidžia ir kurį nors konkretų Konstitucijos straipsnį.

Konstitucinis Teismas, remdamasis teisinės valstybės principu, nesistengia nurodyti konkretų Konstitucijos straipsnį, kuriame šis principas įtvirtintas, t.y. apsiriboja

nuostata: „prieštarauja teisinės valstybės principui“ ar „prieštarauja konstituciniam teisinės valstybės principui“. Tai leidžia teigti, kad pareiškėjas, adresuodamas savo kreipimąsi Konstituciniam Teismui (K 106 str. 6 d.), neprivalo savo poziciją tiksliai grįsti konkrečiais Konstitucijos straipsniais, jei tokios pozicijos pagrindas – teisinės valstybės principas.

Pateiksime tokių teiginių pavyzdį. 2000 m. gruodžio 16 d. Konstitucinis Teismas priėmė nutarimą „Dėl Lietuvos Respublikos mokesčių administravimo įstatymo 50 straipsnio 3 dalies atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai“, tiksliau, joje įtvirtintam teisingumo ir teisinės valstybės principams.

Konstitucinis Teismas teigia: „Sprendžiant, ar Mokesčių administravimo įstatymo 50 straipsnio 3 dalies 1 ir 2 punktų nuostatos, įtvirtinančios baudų minimalius dydžius, neprieštarauja teisingumo ir teisinės valstybės konstituciniams principams, esminę reikšmę turi tai, kad pagal jas baudos dydis tuo pat metu yra nustatytas ir kaip tam tikra dalis (ji yra išreikšta procentais – 10 procentų arba dešimteriojo dydžio bauda), ir kaip tam tikra griežtai fiksuota suma, t.y. nepriklausomai nuo to, kokią sumą sudaro minėti 10 procentų ar minėta dešimteriojo dydžio bauda, visais atvejais bauda negali būti mažesnė kaip 20 000 ar 50 000 litų“.

Pažymėtina, kad Mokesčių administravimo įstatymo 50 straipsnio 3 dalies 1 ir 2 punktuose įtvirtinti minėti du baudų dydžių nustatymo principai – tuo pat metu ir kaip santykinis dydis, ir kaip griežtai apibrėžta suma – yra nesuderinti tarpusavyje, jie paneigia vienas kitą.

Toks teisinis reguliavimas nesiderina su Konstitucijoje įtvirtintais teisingumo ir teisinės valstybės principais.

Atsižvelgiant į išdėstytus argumentus darytina išvada, jog Mokesčių administravimo įstatymo 50 straipsnio 3 dalis prieštarauja Konstitucijoje įtvirtintiems teisingumo ir teisinės valstybės principams (Konstitucinio Teismo 2000m. gruodžio 6d. nutarimas).

Čia nenurodomas konkretus Konstitucijos straipsnis, kuriam prieštarauja teisinės valstybės principo neatitinkanti norma.

Tai tik keletas Konstitucinio Teismo nutarimų, susijusių su konstitucinio teisinės valstybės principo įgyvendinimu, pavyzdžių. Jų visų čia ir nemėginsime pateikti.

Kaip minėjome, Konstitucinis Teismas yra pažymėjęs, kad kiekvieno teisės instituto atitikimas Konstitucijai turi būti vertinamas pagal tai, ar jis atitinka konstitucinius teisinės valstybės principus. Taigi konstitucinis teisinės valstybės principas faktiškai yra vienas svarbiausių orientyrų aiškinant Konstitucijos nuostatas.

Iš esmės į bet kurią Konstitucijos normą ar konstitucinį principą ne tik galima, bet ir būtina žvelgti per teisinės valstybės idėjos prizmę. Tik šitaip galima užtikrinti pusiausvyrą tarp pačių įvairiausių konstitucinių normų ir principų, jų darną.

III. TEISINĖS VALSTYBĖS PRINCIPO RAIDAI LIETUVOJE

Norėdami apžvelgti teisinės valstybės principo vystymąsi, turime atskleisti pačios teisinės valstybės, kaip mūsų šalies raidos idealo, idėjos istoriją.

Mokymo apie teisinį valstybingumą istorija – tai turtingas idėjų ir koncepcijų rinkinys, kurio stipriąsias ir silpnąsias puses, privalumus ir trūkumus būtina išanalizuoti norint suprasti šiuolaikinės teisinės valstybės teorines problemas⁸⁴.

Nuo seniausių laikų žmonija ieško optimalių asmens ir valstybės santykių, interesų derinimo formų. Geriausiu atveju asmens interesai privalo būti aukščiau, tautos gerovė turi būti aukščiausias įstatymas valstybei.

Tačiau tikrovėje toli gražu ne visada buvo siekta tokių aukštų idealų. Tikslai dažniausiai būdavo žemesni – nauda valstybei ar luomams, kuriems suteikta viešoji valdžia⁸⁵.

Nors teisinės valstybės koncepcijos ištakų galima aptikti antikos laikų politinėje ir filosofinėje mintyje, viduramžių miesto teisėje, tačiau tų laikų realybė dar negalėjo suteikti mums visos reikalingos informacijos. Tokiu atveju galime daryti tik prielaidas apie tuo metu keltas teisinės valstybės idėjas.

Lietuvoje, kaip ir kituose kraštuose, susidomėjimas idėjomis, būdingomis teisinės valstybės koncepcijai, išryškėdavo tais jų raidos etapais, kai suintensyvėdavo piliečių savignyva nuo valstybės valdžios savivalės, varžančios jų laisvę.

Teisinio valstybingumo idėjos XIV amžiaus Lietuvoje ypač suaktyvėjo įvedus krikščionybę 1387 metais, kuri palyginti su pagoniška antika, iškėlė kiekvieno žmogaus dvasinį autonomiškumą, neprilygstamą vertingumą. Krikščionybė stojo už visų žmonių prigimtine lygybę ir skelbė kiekvieną asmenį pasirinkimo laisvės, o per ją – ir savo sielos išganymo subjektu.

Krikščionybė tapo tuo ideologiškai palankiu „klimatu“, kuriame tarpo Lietuvos didikų pastangos puoselėti savo tradicines laisves, kurias siaurino, slopino nuo Mindaugo laikų vykstanti valstybinės valdžios centralizacija⁸⁶.

Lietuvos bajorai reikalavo, kad jų teisių bei laisvių apimtis būtų nustatoma bei jos garantuojamos ne valdovo valia, o teisiniu dokumentu – teisine sutartimi.

Tokia pirmąją valdovo valios suvaržymo teisine forma istoriškai laikyta paprotinė teisė.

⁸⁴ Проблемы общей теории права и государства: учебник для юридических вузов/ Под ред. В. С. Нерсесянца. Москва, 2001. с.676.

⁸⁵ Теория государства и права/ Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва: Юрист, 2000. с. 247.

⁸⁶ A. Vaišvila. Lietuvos istorinis įnašas kuriant teisinės valstybės koncepciją//Jurisprudencija, 1998, T. 9 (1). p. 6.

Ji ne tik sudarė tam tikrą pozityvios teisės dalį, ne tik „konkuravo su įstatymais“, bet ji tarnavo ir kaip valstybės kuriamų įstatymų teisinės vertės matas, jų legitimiškumo kriterijus. Didysis kunigaikštis, norėdamas legalizuoti vieną ar kitą savo įstatymą, skubėdavo pabrėžti, jog toks įstatymas neprieštarauja paprotinei teisei, vadinasi, nesavavališkas ir dėl to – teisėtas⁸⁷.

Visi paprotinės teisės atžvilgiu buvo lygūs. Todėl bręstant feodalizmui, ši teisė, kiek ji vienodai traktavo visus visuomenės narius, ėmė trukdyti kilmingiesiems įgyti politinę bei ekonominę galią kitų bendruomenės narių atžvilgiu.

Kilmingieji buvo suinteresuoti, kad valdovo valia būtų ribojama ne visos visuomenės, o tik jų interesų, kad valdovas pozityvios teisės priemonėmis nustatytų kitokią nei paprotinėje teisėje nusistovėjusią teisingumo sampratą.

Tai klasikinės teisės formavimosi pradžia, kurios specifika ta, kad nuo prigimtinės teisės atsisakoma ne apskritai, o tik susiaurinamas jos galiojimas iki kilmingųjų luomo teisių.

Taip paprotinė teisė virsta privilegijų teise, o visuomenės turtinė, socialinė diferenciacija perauga į tos visuomenės narių laisvės bei nevienodos jų teisių juridinės ginties diferenciaciją.

Siekdami apsaugoti savo asmenines laisves nuo valstybės valdžios savivalės, kunigaikščiai, ponai, o vėliau ir visa šlėktų klasė reikalavo, kad valdovo veiklos laisvė asmens teisių atžvilgiu būtų apribota visuomenine sutartimi, kuri išvardytų pagrindines kilmingųjų teises ir valdovo įsipareigojimus (pareigas) tų teisių neliesti, nevaržyti.

Pirminė tokios sutarties forma kaip tik ir buvo privilegijos. Tai valdovo išleidžiami ir jo paties valiai apriboti skiriami juridiniai aktai.

Tačiau ne kiekviena privilegija turėjo tokios sutarties prasmę, o tik ta, kuri formulavo valstybinės (konstitucinės) teisės normas, nustatančias valdovo valdžios šaltinį, jo kompetenciją visų piliečių teisių atžvilgiu, t.y. normas, kuriomis laipsniškai buvo formuojama valstybės valdymo forma bei politinis režimas⁸⁸.

Tokiais pozityvios teisės aktais buvo Jogailos (1387), Žygimanto Kęstutaičio (1434), Kazimiero (1447), Aleksandro (1492), Žygimanto Senojo (1506) ir kitos privilegijos, nes būtent jos turėjo valstybinės teisės normų.

Naujas centrinės valdžios ribojimo etapas prasidėjo atsiradus naujajai visuomeninės sutarties formai – Lietuvos Statutam.

Sutarties įvardijimas terminu „Statutas“ nereiškė atsisakymo nuo valdymo privilegijomis, o tik naują tokio valdymo juridinę formą, gerokai sistemingesnę, juridinės

⁸⁷ A. Vaišvila. Lietuvos istorinis įnašas kuriant teisinės valstybės koncepciją//Jurisprudencija, 1998, T. 9 (1). p. 6.

⁸⁸ Ten pat, p. 8.

technikos požiūriu tobulesnę ir daugiau santykių apimančią. Statutas – tai ta pati privilegija, tik kodifikuota⁸⁹.

Statutuose valdovas pirmiausia įsipareigoja gerbti savo ir savo pirmtakų ankstesnius pasižadėjimus piliečių teisių atžvilgiu: „Pasižadame išlaikyti visų bajorų, kunigaikščių, ponų, vėliavininkų ir visų paprastų bajorų ir miestiečių bei jų žmonių teises ir laisves, mūsų protėvių ar mūsų suteiktas“⁹⁰.

Kiekviename naujame Statute siaurėjo valdovo kompetencija ir plėtėsi kilmingųjų teisės.

Nors kilmingieji buvo tik dalis visuomenės, kurių teisių ir laisvių plėtra atskleidžiama Lietuvos Statutuose, tačiau tai jau buvo žingsnis link visos tautos laivės užtikrinimo.

Tai, kad individo laisvės plėtra buvo pagrindinė XVI amžiaus Lietuvos teisinės minties orientacija, rodė faktas, kad kiekviena nauja Statuto redakcija (ar naujas Statutas) ne siaurino, o plėtė laisvės subjektų sąrašą ir jų teises.

Asmens laisvė čia taip aukštai vertinta, kad drausta ne tik smurtu ją atimti, bet ir pačiam nuo jos atsisakyti. Sutartys, pagal kurias asmuo atsisakytų asmeninės laisvės, laikytos negaliojančiomis.

Tik su teismo sankcija dabar buvo galima realizuoti valstybinę prievartą prieš asmens teises. Tai mažino įstatymo ir teismo nesankcionuotos valstybinės savivalės tikimybę.

Svarbus kilmingųjų laisvės garantas baudžiamosios teisės srityje buvo atsisakymas nuo kolektyvinės, paveldimos atsakomybės ir perėjimas prie individualiosios atsakomybės principo, jo pavertimas teisiniu principu: „Niekas neturi kentėti už kitą, tik pats už save“⁹¹.

Teisminio precedento legalizavimas (I LS. IV. 10) irgi yra svarbus žingsnis ribojant valdovo valią įstatymu: “visi valdovo sprendimai, kurie nėra aprašyti šiame Statute, dabar jau tampa neteisėtais, priešingais pateis valdovo priesaikai ir dėl to teismams ir piliečiams neprivalomai”⁹². Tai juridinė prielaida ne tik tiesiogiai didinti piliečio teisių saugumą nuo valdovo savivalės, bet ir formuoti vienodą visoje šalyje teismų praktiką bei teisinę sąmonę .

Trečiajame Lietuvos Statute (1588 m.) jau numatyta, kad Teisėjas bylas privalo spręsti pagal Statutą, “o jeigu tame Statute ko nors trūktų, tai teismas, atsižvelgdamas į panašius atvejus, turi [bylą] spręsti ir teisti pagal savo sąžinę ir kitų krikščioniškų įstatymų pavyzdį“⁹³.

Šios ir kai kurios kitos Lietuvos Statuto teisinės idėjos bei teisės normos istorinės perspektyvos požiūriu neabejotinai reiškė pažangų teisinės minties judėjimą kuriant teisinę

⁸⁹ A. Vaišvila. Lietuvos istorinis įnašas kuriant teisinės valstybės koncepciją//Jurisprudencija, 1998, T. 9 (1). p. 9.

⁹⁰ Pirmasis Lietuvos Statutas (1529)/ Vertė J. Deveikė. Chicago, 1971, III. 7.

⁹¹ A. Vaišvila. Lietuvos istorinis įnašas kuriant teisinės valstybės koncepciją//Jurisprudencija, 1998, T. 9 (1). p. 12.

⁹² Pirmasis Lietuvos Statutas (1529)/ Vertė J. Deveikė. Chicago, 1971, IV. 10.

⁹³ A. Vaišvila. Lietuvos istorinis įnašas kuriant teisinės valstybės koncepciją//Jurisprudencija, 1998, T. 9 (1). p. 13.

techniką ir ideologiją valstybiniam gyvenimui demokratizuoti, individo teisėms nuo valdžios savivalės apsaugoti ir taip humanizuoti pačią valstybę.

Pacta conventa – trečioji visuomeninės sutarties forma. Pirmasis tokios sutarties pavidalas - „Henriko artikulai“ (1573 m.), kur valdovas Henrikas Valua (Valois) patvirtino laisvosios elekcijos (išsižadėjimas sosto paveldimumo) principą ir tuo pripažino grynai demokratinį valdžios įgijimo būdą – sutartį bei tautos suverenitetą.

Pacta conventa faktiškai buvo aristokratinės respublikos Konstitucija, nes nustatė aukščiausios valdžios teisinį statusą valstybėje, demokratinį karališkosios valdžios įgijimo šaltinį, teisės normomis apibrėžtas valdovo teises piliečių atžvilgiu, taip pat demokratinį valdžios kontroliavimo, pakeitimo mechanizmą. Valdovui pažeidus šios sutarties sąlygas, jo valdžia netekdavo legitimiškumo, o piliečiai įgydavo teisę ne tik nepaklusti valdovui, bet ir jį nušalinti⁹⁴.

Su šia sutarties forma tauta atgavo visišką suverenitetą.

Pats teisinis mechanizmas, kad ir turintis teisinei valstybei būdingų elementų, dar nėra teisinė valstybė. Tai tik juridinė tokios valstybės galimybė, nes teisinei valstybei svarbiausia – reali žmogaus teisių sauga, be to, ne atskiros socialinės grupės, o visos visuomenės. Šalia teisinio mechanizmo žmogaus teisėms ginti, jai dar reikalinga ir reali vykdomoji valdžia, tą mechanizmą veikti paleidžianti, taip pat ir visų visuomenės sluoksnių socialinis aktyvumas.

Žmogaus atsigrėžimas į save, į savo gerovę ėmė reikštis Renesanso laikotarpiu, kuris XVI amžiuje pasiekė Lietuvą. Rūpinantis šia individualia gerove, iškilo tos gerovės priemonių klausimas, skatinantis visuomenę kūrybai. Būtent kultūrinį visuomenės ir individo aktyvumą imta laikyti jo socialinio reikšmingumo, jo teisių realumo išraiška.

Vienas aktyviausių to meto Lietuvos humanistų Andrius Volanas (apie 1530-1610 m.) asmens kilmingumą siejo ne su luomo paveldėjimu, bet su paties asmens „šauniais darbais“⁹⁵.

Ne luomas turįs išaukštinti asmenį, o asmuo – luomą. Taigi, tikraisiais kūrybos subjektais yra ne luomas (kolektyvas), bet pats individas.

Pripažinus individo kultūrinį primatą, iškilo sąlygų bei priemonių, garantuojančių tokį primatą, poreikis; visų pirmiausia – laisvė. Tačiau naudotis laisve kiekvienas individas privalo išmintingai, atsižvelgdamas į kitų individų laisves bei jų nevaržydamas. Šiai laisvei užtikrinti valstybė leidžia įstatymus.

“Įstatymai ateina ne laisvės naikinti, o ją stiprinti, garantuoti, humanizuoti. Nesant įstatymų, įsigali stipriojo teisė ir žiauri silpnesniojo vergija“⁹⁶. Todėl tikroji įstatymų paskirtis – užtikrinti visų laisvę.

⁹⁴ K. Avižonis. Rinktiniai raštai. Roma, 1982. T. 3. p. 63.

⁹⁵ A. Volanas. Rinktiniai raštai. Vilnius, 1996. p. 138.

⁹⁶ Ten pat, p. 124.

Tikslo požiūriu jis turįs įtvirtinti visuomenėje saikingą laisvę, asmens ir turto saugumą, žiūrėti visų piliečių naudos ir palaikyti žmonių santarvę bei ramybę⁹⁷.

Teigiant individo primatą bei teisinės (ribotos) laisvės idealą, iškilo valstybės kaip viso to garanto klausimas. Individocentrizmo požiūriu, valstybės kilmė ir paskirtis galėjo įsiprasminti tik tarnavimu individo interesams. Valstybė atsirandanti ne kaip individui pavojinga jėga, o kaip jam pagelbstinti organizacija. Valstybė – tai piliečių susivienijimas, kylantis iš poreikio „naudotis vienas kito išmintimi bei pagalba“, kad „bendrai gyvendami, ramiai ir laisvai naudotųsi savo gėrybėmis“⁹⁸.

Reziumuojant A. Volano ir kitų XVI-XVII amžiaus Lietuvos humanistų pažiūras, reikia pastebėti, jog jų formuluojama Lietuvos teisinė doktrina iš esmės turėjo teisinės valstybės prasmę, nes ji grindė tokias teisines vertybes kaip individo primatas prieš visuomenę, žmogaus teisių ir laisvių apsauga, kildino valstybę iš visuomeninės sutarties ir ją aiškino kaip piliečių bendros naudos ir laisvės sergėtoją.

Didelė dalis šių idėjų vėliau buvo įtvirtintos svarbiausiuose šalies teisės aktuose.

Prie tų pačių teisinės valstybės idėjų buvo grįžtama Lietuvoje 1918-1940 m., atkūrus nacionalinę valstybę, kai iškilo klausimas, kuria linkme ją organizuoti, kad ji sąlygotų visų Lietuvos žmonių gerovę, socialinę santarvę, kultūros pažangą.

Šios linkmės idėjoms plisti Lietuvoje itin palankus buvo vadinamasis Seimų laikotarpis (1919-1926), kai šalyje formavosi naujų idėjų, naujų veikimo būdų poreikis ir jį išreiškianti pradinė demokratinės raidos ideologija – liberalizmas⁹⁹.

Besiformuojančioje Lietuvos valstybės ideologijoje ryškėjo dvi tendencijos: oficiali (valstybinė) ir privati (akademine). Pirmoji labiau linko į etatizmą, ypač po 1926 m. perversmo, antroji, propaguojama teisininkų mokslininkų ir ypač katalikiškosios orientacijos intelektualų, - į societarizmą ir teisinį valstybingumą. Per pastarąją buvo iškeltos visos pagrindinės teisinės valstybės idėjos: 1) plačiai buvo operuota tautinio suvereniteto idėja, grindusia būtinybę santykio „valstybė-pilietis“ centrą perkelti iš valstybės į individą ir tuo pagrindu aiškiai siejusi valstybės socialinę paskirtį su žmogaus teisių apsauga; 2) diskutuota dėl „teisingo įstatymo“ sąvokų, svarstyta prigimtinės ir pozityviosios teisės santykis, valdžių pasidalijimas; 3) itin daug dėmesio skirta nepriklausomo teismo vykdomai konstitucinei ir administracinei valstybės valdžios kontrolei, atliekant šioje srityje savarankiškus tyrimus (M.Römerio darbai); 4) siūlyta spręsti valstybės pareigūnų atsakomybės už neteisėtus veiksmus padarytą žalą piliečių teisėms klausimą, plačiai aptarinėtos kitos, su teisinės valstybės koncepcija susijusios problemos:

⁹⁷ A. Volanas. Rinktiniai raštai. Vilnius, 1996. p. 138.

⁹⁸ A. Vaišvila. Lietuvos istorinis įnašas kuriant teisinės valstybės koncepciją/Kriminalinė justicija, 1997, Nr. 7,8. p.199.

⁹⁹ A. Vaišvila. Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje. Vilnius, 2000. p. 216.

teisinės ir ekonominės lygybės santykiai (M. Krupavičiaus, P. Leono ir kiti darbai), įvairių socialinių, ekonominių santvarkų galimybės garantuoti žmogaus teises bei kiti klausimai¹⁰⁰.

Teorinėmis teisinės valstybės problemomis rimtai susidomėjo to meto Lietuvos teisininkas Mykolas Römeris.

Jau 1926-1927 m. M. Römeris analizavo įstatymų konstitucingumo ir jo kontrolės problemas, socialinę teisės doktriną ir kitus klausimus.

Teisinę valstybę M. Römeris buvo linkęs apibrėžti kaip įstatymo viešpatavimo (teisėtumo) valstybę, kuriai pirmiausia rūpi apsaugoti asmens teises nuo įstatyme neišformintos valstybinės valdžios savivalės¹⁰¹.

Pagrindiniu garantu, apsaugančiu valstybės nustatytą teisę nuo jos normų laužymo M. Römeris laikė teismą, kuris esą specialiai tam organizuojamas.

Kadangi valdžios funkcija yra paskirstyta trimis autonomiškoms valstybės organų sistemoms, teismas, M. Römerio nuomone, turėtų susidėti iš trijų dalių: konstitucinio teismo, skirto įstatymų leidybos organų veiklos konstitucingumui vertinti, administracinio teismo ir kasacinio teismo, kurie vertintų administracinių ir teisminių (civilinio bei baudžiamojo teismų) organų veiklos teisėtumą¹⁰².

Konstitucinį teismą M. Römeris vertino kaip aukščiausiąjį pasiekiamą teisėtumo laipsnį.

Tačiau jo nuomone, steigti Lietuvoje konstitucinį teismą būtų per ankstyvas žingsnis, kadangi čia konstitucinis ir iš viso teisinis gyvenimas dar nėra tokiai reformai subrendęs, nes konstitucinė santvarka nesanti nusistovėjusi¹⁰³.

Administracinio teismo privalumu M. Römeris laikė tai, kad ši institucija užtikrinanti vienodą visos valstybės mastu teisės normų interpretavimą, teisinę harmoniją.

M. Römeris buvo įsitikinęs, kad administracijos veiksmų teisėtumo negalima pavesti ne tik tarnybinei kontrolei, bet ir bendriesiems teismams, nes 1) valdininkų padėtis dėl suteiktos jiems teisės leisti teisės normas esanti ypatinga; 2) administracija turinti stipriai organizuotą, drausmingą valdymo aparatą, susaistytą tarpusavio solidarumo ryšiais; 3) bendrieji teismai (kasacijos teismas) kontroliuoja ne administracijos, o civilinio ir baudžiamojo teismo veiksmų teisėtumą. Be to, visų ginčų dėl administracijos aktų teisėtumo sukonzentravimas specializuotame teisme esąs tikslingesnis negu jų išblaškymas įvairiose teisminėse instancijose.

¹⁰⁰ A. Vaišvila. Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje. Vilnius, 2000. p. 218.

¹⁰¹ Ten pat, p. 220.

¹⁰² M. Maksimaitis. Teisinės valstybės modelis//Mykolo Romerio mokslas apie valstybę. Vilnius, 1997. p. 193.

¹⁰³ Ten pat, p. 199.

Kasacinį teismą teisininkas laikė jau pasiteisinusia pasaulinėje praktikoje ir, beje, vienintele teismų (baudžiamojo ir civilinio) veiklos, tiesiogiai vykdant savo funkciją, jų sprendimų teisėtumo kontrolės priemone¹⁰⁴.

M. Römerio pažiūras šiuo klausimu bandė praplėsti kitas teisės profesorius – Petras Leonas.

Teisinės valstybės raidoje P. Leonas irgi skiria du etapus, kiek kitaip aiškindamas jų turinį. Pirma, jis sutinka, kad teisinė valstybė iš pradžių egzistuojanti kaip teisėtumo valstybė, kur valdžios veiksmų laisvė piliečių atžvilgiu ribojama jos pačios leidžiamais įstatymais.

Antra, šis teisinės valstybės modelio nepakankamumas garantuoti piliečių teisių saugos tikrumą reikalaujant, kad teisėtumo valstybė evoliucionuotų į „tikrą teisės valstybę“, kurioje valstybinė valdžia būtų susaistyta ne jos pačios leidžiamais įstatymais, o subjektingomis viešomis asmens teisėmis: 1) teise dalyvauti valdžioje – teise rinkti valdžią ir būti pačiam išrinktam; 2) teise būti laisvam santykiuojant su valstybės valdžia ir; 3) teise reikalauti valdžios pagalbos¹⁰⁵.

Šios teisės būtinos, kad piliečiai ir valstybė taptų tos pačios teisės subjektais ir būtų susaistyti abipusėmis teisėmis ir pareigomis.

Apibendrinant šių dviejų Lietuvos mąstytojų teisinės valstybės idėjas, galima pasakyti: jei M. Römeris, apibrėždamas teisinę valstybę, daugiau operavo teisėtumu ir jo užtikrinimo teisiniu mechanizmu (teisių sistema), tai P. Leonas – teisingumu ir žmogaus teisėmis.

Domintis teisinės valstybės idėjomis, domėtasi ir pilietiniu ugdymu – dvasiniu tautos pasiruošimu priimti tokios valstybės idėją ir jos sąlygomis gyventi. Pilietiškumas esąs piliečių gebėjimas savarankiškai ir solidariai veikti.

Pilietinis ugdymas turįs pratinti jaunimą laisvai, bet drausmingai organizuotis pagal savitarpio pagalbos principą ir kartu mokytį gerbti lygybės principą¹⁰⁶.

Tokios teisinės laisvės sinonimas – tolerancija.

Tolerancija – tai savanoriškas savo interesų, pažiūrų santykinumo pripažinimas, savo laisvės suderinimas su kito laisve. Tai kelias į žmonių solidarumą, o per jį – į teisės viešpatavimą¹⁰⁷.

Praktinis tolerancijos pritaikymas virto minties, sąžinės, žodžio ir spaudos laisvės konstituciniu principu. Jis buvo įtvirtintas 1922 m. ir 1928 m. Lietuvos Konstitucijose: „Pilietis turi tikėjimo ir sąžinės laisvę“ (1922 m. 13 str. ir 1928 m. 14 str.), „Piliečiams laiduojama žodžio

¹⁰⁴ M. Maksimaitis. Teisinės valstybės modelis//Mykolo Romerio mokslas apie valstybę. Vilnius, 1997. p. 196.

¹⁰⁵ P. Leonas. Teisės enciklopedija (1931). Vilnius, 1995. p. 88-89.

¹⁰⁶ A. Vaišvila. Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje. Vilnius, 2000. p. 258.

¹⁰⁷ Ten pat, p. 260.

ir spaudos laisvė“ (1922 m. 15 str. ir 1928 m. 16 str.). Pastaroji teisė išnyko tik iš 1938 m. Konstitucijos.

Kalbant apie teisinę valstybę ano meto Lietuvoje, sunku išvengti klausimo, kaip teisinės valstybės atžvilgiu gali būti vertinamas tuo metu Lietuvoje egzistavęs autoritarinis A. Smetonos režimas.

Juk po 1926 m. perversmo valstybės ideologijoje išryškėjo etatistinė linkmė: aiškiai buvo pareikšta valia orientotis ne tiek į teisės, kiek į einamojo momento reikalavimus, taip pat pastanga stiprinti valstybės vaidmenį organizuojant visuomenę teisei tvarkai ir sutelktam kultūros darbui. Smurtinis politinės valdžios pasikeitimas pakeitė liberalistinei valstybei būdingą politinę sistemą: valstybės institucijų suverenitetas buvo kilęs ne iš tautos, o iš perversmininkų smurtinės akcijos.

1938 m. Konstitucijai labiau rūpėjo valdžios stabilumas negu jos legitimiškumas, ji ribojo piliečių politines teises dalyvauti sudarant ir kontroliuojant valdžią, priimant svarbius, politinius sprendimus. Visgi, išliko nepaliestos ekonominės asmens teisės verslo, privačios iniciatyvos, sąžinės laisvės, socialinės apsaugos, švietimo srityse ten, kur pats asmuo tiesiogiai dalyvauja garantuojant savo teises. Išliko ir teisinės garantijos, saugančios asmens neliečiamybę nuo valdžios savivalės¹⁰⁸.

Pats visuomenės demokratėjimo procesas nebuvo likviduotas, tik laikinai suspenduotas. Iš ilgametės okupacijos išėjusiam kraštui reikėjo operatyvios tvarkos ir autoriteto, padedančio tautai įprasti gerbti įstatymus, sutelktai veikti, protingai palaikyti vidaus rimtį; be to, ekonomiškai nuskurdusi tautos dauguma sunkiai bepajėgė be valstybės paramos savarankiškai įgyvendinti, apsaugoti savo pagrindines teises ir laisves, todėl šiuo raidos etapu reikia, kad teisės pusėn stotų organizuota valstybės jėga, kuri padėtų teisės viešpatavimu suinteresuotoms jėgoms organizuotai veikti prieš visus tuos, kurie linkę veikti remdamiesi ne teise, o jėga. Autoritarizmas kaip tik ir esąs tokia drausminamoji visuomeninio gyvenimo forma, kuri kartais esanti ne tik pateisinama, bet ir istoriškai būtina. M. Römeris absoliutines monarchijas vertino kaip istorinį pasitarnavimą spartesnei demokratijos raidai¹⁰⁹.

Nuo 1935 m. ryškėjo požymiai, kad A. Smetonos režimas jau iš esmės atliko savo istorinę misiją – nepajėgė toliau vykdyti visam kraštui reikšmingų reformų, kultūriškai aktyvinti tautą, ją įtraukti į bendrų reikalų tvarkymą. Tai buvo ženklas, jog vidaus sąlygos A. Smetonos režimą darė toliau istoriškai nebūtiną.

¹⁰⁸ A. Vaišvila. Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje. Vilnius, 2000. p. 264-265.

¹⁰⁹ Ten pat, p. 266.

Šiame darbe nebus kalbama apie Lietuvos teisinės valstybės idėjas Sovietinės okupacijos laikotarpiu, nes svarbiausia sąlyga šias idėjas realiai įgyvendinti yra valstybės piliečių laisvė, šalies nepriklausomybė.

Atkūrus nepriklausomą Lietuvos valstybę, prasidėjo naujas Lietuvos konstitucinės raidos etapas. Šalies ateitį reikėjo sieti su nauja Konstitucija. Ji turėjo atitikti Lietuvos konstitucines tradicijas, demokratinių valstybių konstitucinius principus.

Nauja 1992m.lapkričio 25d. Lietuvos Respublikos Konstitucija savo preambulėje įtvirtino šį atviros demokratinės visuomenės ir teisinės valstybės siekį kaip visos tautos siekį. Atsivėrė reali perspektyva formuotis teisinei valstybei Lietuvoje.

IŠVADOS

Daugumos demokratišų šalių pagrindiniuose įstatymuose įtvirtintas teisinės valstybės siekis neatsiejamas nuo veiksmingo žmogaus teisių ir laisvių įgyvendinimo, teisės viršenybės užtikrinimo valstybės institucijų veikloje ir privačiame gyvenime, tautos suvereniteto, negalimumo sutelkti valdžią vienose rankose, pilietinės visuomenės buvimo bei kitų elementų, sudarančių konstitucinį teisinės valstybės principą.

Šio principo įgyvendinimas šalies gyvenime užtikrinamas Konstitucinio Teismo išaiškinimų, nutarimų pagalba, kurie privalomi visoms valdžios institucijoms, fiziniams bei juridiniams asmenims.

Baigiamajame darbe atlikta konstitucinio teisinės valstybės principo analizė leidžia daryti tokias išvadas:

1. Spręsdami pirmąjį baigiamojo darbo įvade suformuluotą uždavinį, nagrinėjome Lietuvos Respublikos Konstituciją. Pažymėtina, jog ši dokumentą sudaro konstitucinės normos bei principai, iš kurių normos – tai visiems privalomos formaliai apibrėžtos elgesio taisyklės, turinčios tam tikrą struktūrą (hipotezė + dispozicija + sankcija); tuo tarpu principai nepaklūsta minėtai struktūrai ir elgesio modelis juose įtvirtinamas pačiais bendriausiais bruožais.
2. Teisinėje literatūroje nuomonės išsiskiria atsakant į klausimą, ar teisės principai suformuluoti pačiose normose, ar jie yra už teisės ribų, tiesiogiai ar netiesiogiai deklaruoti. Lietuvoje vyrauja požiūris, kad vieni principai yra tiesiogiai deklaruoti teisės akte, tuo tarpu kiti išvedami apibendrinus keletą tiesiogiai suformuluotų principų.
3. Iš plataus konstitucinių principų sąrašo išskirtinas teisinės valstybės principas, kuris iš esmės Konstitucijoje išreikštas labiau, nei kuris nors kitas konstitucinis principas. Jį galime išžvelgti daugelyje Konstitucijos nuostatų, o ypač preambulėje, skelbiančioje teisinės valstybės siekį.
4. Mokslinėje teisinėje literatūroje gausu skirtingų teisinės valstybės sąvokų, apibrėžimų, kurių kiekvienas turi bent vieną elementą, skirtingą nuo kitų sampratų. Todėl netikslu būtų pateikti tokių elementų sąrašą, nes jis skiriasi kiekvienoje valstybėje atsižvelgiant į jos santvarką, valstybingumo istoriją ir pan.
5. Konstitucinis teisinės valstybės principas apibūdinamas daugybe požymių. Tai: žmogaus teisių ir laisvių užtikrinimas bei apsauga; teisės(įstatymo) viršenybė; valdžių padalijimas. Prie teisinės valstybės principo elementų priskirtini ir pilietinės visuomenės buvimas, tautos suverenitetas, valstybės ir visuomenės tarpusavio atsakomybė bei galybė kitų, tačiau dauguma jų išvedami iš jau minėtų požymių arba atskleidžia vieną ar kitą jų aspektą.

6. Teisinės valstybės idėja bevertė be praktinių, jos įgyvendinimą užtikrinančių veiksmų. Svarbu, kad valdžios institucijos veiktų paklusdamos teisei, žmogaus teisės ir laisvės būtų realiai įgyvendinamos. Šiuo požiūriu didelę reikšmę turi konstitucingumo kontrolė, kurią Lietuvoje įgyvendina Konstitucinis Teismas. Priimdamas nutarimus ir aiškindamas Konstituciją, šis Teismas formuoja konstitucinę doktriną, kuri privaloma visoms valstybinės valdžios institucijoms, visuomeninėms organizacijoms, įmonėms, įstaigoms, taipogi privatiems asmenims.

7. Vakarų teisės tradicija išskiria instrumentalistinę bei substansyvinę teisinės valstybės sampratą, kurios diktuoja savus teisinės valstybės požymius. Minėtų požymių pavyzdžiai: teisės normų bendras pobūdis, jų aiškumas, neprieštaringumas, prigimtinis teisingumas, tinkamas teisinis procesas, proporcingumas, teisėti lūkesčiai. Šiuos ir kitus principus Konstitucinis Teismas suformulavo vienu ar keletu savo nutarimų.

8. Konstitucinis Teismas 2000m.vasario 23d. nutarime konstatavo, kad konstitucinis teisinės valstybės principas yra universalus principas, kuriuo grindžiama visa Lietuvos teisės sistema ir pati Lietuvos Respublikos Konstitucija, kad teisinės valstybės principo turinys atsiskleidžia įvairiose Konstitucijos nuostatose ir yra aiškintinas neatsiejamai nuo Konstitucijos preambulėje skelbiamo atviros, teisingos, darnios pilietinės visuomenės siekio. Todėl neretai teisės aktas, prieštaraujantis Konstitucijos normai (ypač tai, kuri sudaro šio konstitucinio principo turinį), pripažįstamas prieštaraujančiu ir teisinės valstybės principui.

9. Atsigręžimas į teisinio valstybingumo idėjų istoriją turi didelę reikšmę mokslinio pažinimo prasme. Minimo principo užuomazgų randama jau antikos laikų filosofinėse idėjose, tačiau Lietuvoje teisinio valstybingumo mintis suaktyvėjo XIV amžiuje įvedus krikščionybę, ryškėjant liaudies pasipriešinimui valdžios savivalei. Pamažu ryškėjo poreikis demokratizuoti valstybinį gyvenimą, apsaugoti individo laisves, plėsti jo teisių sąrašą. Vieni aktyviausių Lietuvos teisinės minties atstovų buvo A.Volanas, M.Romeris, P.Leonas ir kiti. Teisinio valstybingumo idėjas realiai įgyvendinti imta XX amžiaus pabaigoje atkūrus Lietuvos nepriklausomybę.

Iš esmės į kiekvieną Konstitucijos normą ar principą būtina žvelgti per teisinės valstybės idėjos prizmę.

Konstitucinio Teismo nutarimai, kuriuose sprendžiami įstatymo ar kito teisės akto atitikties Konstitucijai klausimai, yra tiesioginė praktika, kuria Konstitucijai suteikiama gyvybė, kuria realiai užtikrinamas konstitucinis teisėtumas, ginama konstitucinė santvarka.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

1. Lietuvos Respublikos Konstitucija. Vilnius, 1992.
2. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo aktai. 1 knyga (1993 – 1995). Vilnius, 1998.
3. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo aktai. 2 knyga (1996 – 1998). Vilnius, 2000.
4. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo aktai. 3 knyga (1999 – 2001). Vilnius, 2002.
5. Lietuvos Respublikos Konstitucijos komentaras. 1 dalis/ Ats. red. K. Jovaišas. Vilnius: Teisės institutas, 2000.
6. K. Avižonis. Rinktiniai raštai. Roma, 1982. T. 3.
7. V. Berger. Europos žmogaus teisių teismo jurisprudencija. Vilnius: Pradai, 1997.
8. T. Birmontienė, E. Jarašiūnas, E. Kūris, M. Maksimaitis, G. Mesonis, A. Normantas, A. Pumputis, E. Vaitiekienė, S. Vidrinskaitė, J. Žilys. Lietuvos konstitucinė teisė. Vilnius, 2001.
9. A. Esmein. Konstitucinės teisės principai (prancūzų ir palyginamieji). I tomas, II dalis. Kaunas: Teisininkų draugijos leidinys, 1932.
10. H. L. A. Hart. Teisės samprata. Vilnius, 1997.
11. E. Jarašiūnas. Aukščiausioji ir ordinarinė teisė: požiūris į Konstituciją pokyčiai// Jurisprudencija, 2002, T. 33 (25).
12. E. Jarašiūnas. Konstitucijos 18 straipsnio komentaras//Teisės problemos, 1999, Nr. 1-2.
13. E. Jarašiūnas. Žvelgiant į Lietuvos Respublikos 1992m. Konstituciją platesniame konstitucionalizmo raidos kontekste//Jurisprudencija, 2002, T. 30 (22).
14. E. Kūris. Konstitucija, konstitucinė doktrina ir Konstitucinio Teismo diskrecija// Konstitucijos aiškinimas ir tiesioginis taikymas. Baltijos ir Skandinavijos šalių konferencijos medžiaga. 2002-03-15 - 16 d., Vilnius.
15. E. Kūris. Konstitucijos dvasia//Jurisprudencija, 2002, T. 30 (22).
16. E. Kūris. Konstituciniai principai ir Konstitucijos tekstas//Jurisprudencija, 2001, T. 23 (15).
17. E. Kūris. Konstituciniai principai ir Konstitucijos tekstas (2)//Jurisprudencija, 2002, T. 24 (16).
18. V. Kvietkauskas. Tarptautinių žodžių žodynas. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1985.
19. P. Leonas. Teisės enciklopedija (1931). Vilnius, 1995.
20. M. Maksimaitis. Teisinės valstybės modelis//Mykolo Romerio mokslas apie valstybę. Vilnius, 1997.
21. Pirmasis Lietuvos Statutas (1529)//Vertė J. Deveikė. Chicago, 1971, III. 7.

22. A. Pumputis. Konstitucija kaip simbolis ir kaip priemonė//Jurisprudencija, 2002, T. 30 (22).
23. V. Sinkevičius. Konstitucinio Teismo nutarimų įtaka įstatymų leidybai//Konstitucinė justicija: dabartis ir ateitis. Vilnius, 1998.
24. S. Stačiokas. M. Romerio mokymas apie suverenitetą ir konstitucingumą aktualus ir šiandien//Justitia, 2000, Nr. 3.
25. E. Šileikis. Alternatyvi konstitucinė teisė. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2003.
26. A. Vaišvila. Lietuvos istorinis įnašas kuriant teisinės valstybės koncepciją//Jurisprudencija, 1998, T. 9 (1).
27. A. Vaišvila. Lietuvos istorinis įnašas kuriant teisinės valstybės koncepciją//Kriminalinė justicija, 1997, Nr. 7,8.
28. A. Vaišvila. Teisinė valstybė ir jos perspektyvos//Justitia, 1997, Nr. 2.
29. A. Vaišvila. Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje. Vilnius, 2000.
30. E. Vaitiekienė, S. Vidrinskaitė. Lietuvos Konstitucinės teisės įvadas. Vilnius: Justitia, 2001.
31. A. Volanas. Rinktiniai raštai. Vilnius, 1996.

32. D.C.M. Yardley. Introduction to British Constitutional Law. London, Dublin, Edinburgh: Butterworks, 1990.

33. А. Б. Венгеров. Теория государства и права: учебник для юридических вузов. Москва, 1998.
34. Научно практический комментарий к Конституции Российской Федерации/ Отв. ред. В. В. Лазарев. Москва, 2002.
35. Общая теория права: учебник для юридических вузов/ Под ред. А. С. Пиголкина. Москва, 1997.
36. Общая теория права и государства/ Под ред. В. В. Лазарева. Москва: Юрист, 1994.
37. Проблемы общей теории права и государства: учебник для юридических вузов/ Под ред. В. С. Нерсесянца. Москва, 2001.
38. Теория государства и права/ Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва: Юристъ, 2000.
39. С. В. Черниченко. Теория международного права. Т. 2. Москва, 1999.

SANTRAUKA

Daugybė demokratių Europos šalių siekia teisinės valstybės. Lietuvoje tokios valstybės modelis formuluojamas kaip ilgalaikis strateginis šalies išsivystymo idealas. Šią formuluotę randame 1992 metų Lietuvos Respublikos Konstitucijos preambulėje.

Teisinė valstybė atsakinga už piliečių teisių ir laisvių įgyvendinimą, ji turi užtikrinti valdžių padalijimą šalyje, valdžios, fizinių bei juridinių asmenų veiksmų teisėtumą ir Konstitucijos viršenybę.

XX amžiaus pabaigoje įvairios nacionalinės teisės šakos, taip pat teisės normų taikymo praktika ir net teisės mokslas patiria vis didesnę Konstitucijos, jos vertybių poveikį. Konstitucija vis labiau persmelkia visą teisinį gyvenimą. Konstitucinis pagrindinių asmens teisių ir laisvių įtvirtinimas, tiesioginis Konstitucijos taikymas, konstitucinės kontrolės institucijų atsiradimas ir aktyvi jų veikla, galimybė ginti savo teises remiantis Konstitucija daro pagrindinį šalies įstatymą realiu teisinio gyvenimo centru. Šiandien į visą nacionalinę teisę žvelgiama per jos konstitucingumo prizmę.

Konstitucinis teisinės valstybės principas yra vienas svarbiausių mūsų Konstitucijos principų. Jis turi visus teisinei valstybei būdingus elementus. Be to, šis principas reiškia, jog tokia valstybės santvarka legalizuojama aukščiausiam Lietuvos teisės akte – Konstitucijoje, kurią yra priėmusi tauta. Šis konstitucinis principas išreikštas įvairiose Konstitucijos nuostatose. Jo realus įgyvendinimas įmanomas tik efektyvių teisinių ir organizacinių priemonių pagalba.

Reikia pažymėti, kad konstitucinė priežiūra, vykdoma nepriklausomo ir kompetentingo Lietuvos Konstitucinio Teismo, atlieka svarbiausią vaidmenį užtikrinant, kad mūsų Seimas priimtų tik teisėtus ir teisingus įstatymus. Tokiu būdu piliečiai gali būti apsaugoti nuo valdžios savivalės ir egzistuoja reali galimybė jiems ginti savo teises.

SUMMARY

Many democratic countries in Europe seek to form a law-governed state. In Lithuania this model is formulated as the long term and strategic ideal of the State's development, which we find in the preamble of 1992 Constitution of the Republic of Lithuania.

Law-governed state is responsible for realization of the rights and freedom of all the citizens, it has to ensure the separation of powers in the State, the legality of actions of the authority and all the public and private organizations and the supremacy of Constitution.

At the end of XXth century researchers noticed, that various branches of national law also practice of using of legal norms and even science of law, undergoes bigger and bigger influence of Constitution and its values. Constitution penetrates deeper and deeper into the whole legal life. Constitutional fixing of the main personal rights and freedoms, direct implementation of Constitution, appearance of the institutions of the constitutional control and their active proceeding, possibility to defend one's rights using Constitution, makes the main law of the country the real centre of life. Today the national law is looked at through the prism of constitutionality.

Constitutional principle of the law-governed state is one of the most important principles of our Constitution. It has all the elements of the law-governed state. Besides, this principle means, that this kind of development of State is legalized by the highest law in Lithuania – the Constitution, which is established by the public. This constitutional principle is expressed in various statements of the Constitution. Implementation of this principle in reality is possible only with the help of effective legal and organization measures.

It has to be said, that constitutional provision , executed by independent and competent Constitutional Court in Lithuania plays the major part in ensuring that our Seimas adopts only just and lawful statutes. This way citizens can be protected from the abuse of the authorities and the possibility of defense of their rights is real.